

Instituut voor
Antrozoölogie

van hall
larenstein
university of applied sciences

Dieren in de klas

Een onderzoek naar het welzijn van klasdieren binnen het primair onderwijs in het kader van Animal Assisted Education

Elora van Dijk, Yonne Stroot
2019

Foto gemaakt door: Elora van Dijk, 2019

Dieren in de klas

Een onderzoek naar het welzijn van klasdieren binnen het primair onderwijs in het kader van Animal Assisted Education

Opdrachtgever: Instituut voor Antrozoölogie

Auteur: Elora van Dijk 000008133
Yonne Stroot 000008550

1^e begeleider: Irene Walstra
2^e begeleider: Anne-Krista Blom
Onafhankelijk beoordelaar: Elske Vastbinder

Opleiding diermanagement te Van Hall Larenstein te Leeuwarden
November, 2019

Voorwoord

Voor u ligt ons afstudeeronderzoek van de minor dieren in de zorg over het welzijn van klasdieren op het primair onderwijs.

Graag zouden wij willen beginnen met het bedanken van alle respondenten van de enquête die wij hebben afgenomen. In het bijzonder willen wij de scholen bedanken waarbij wij op bezoek zijn geweest, namelijk de Willem Alexander School, de Prinses Julianaschool, Tweekalige Montessorischool Casa, Basisschool de Vijverhof, DOE040, De Buitenkans, Mariaschool Bladel, Jenaplanschool de Ontdekking, VSO Impuls en Montessorischool De Amstel. Wij hebben erg genoten van het ontmoeten van alle dieren en kinderen. Verder willen wij onze negen testers van de enquête nog bedanken. Tot slot willen wij Jasper Witteveen en Thom Wijtenburg bedanken voor alle steun en hulp tijdens dit onderzoek.

Wij wensen u veel leesplezier toe.

Elora van Dijk & Yonne Stroot
Leeuwarden, 2019

Abstract

Animal Assisted Education(AAE) is still on the rise. While it has a proven positive effect on the children, it is yet unclear how AAE affects the animals involved. This study attempts to give an indication on the current wellbeing of animals kept in schools(school animals) in the Netherlands in elementary education. The main question of this study is: How is the animal welfare of school animals in Dutch elementary education of the seven most used animal for AAE in 2016, namely rabbits, dogs, fish, chickens, turtles/tortoises, guinea pigs and hamsters. The criteria for good animal welfare are based for the Welfare Quality(WQ) model in this study. Added to this WQ model are guidelines for wellness of animals involved in Animal Assisted Interventions(AAI) based on the IAHAIO whitepaper.

The first step was to execute a literature study to find out what the needs are of the school animals, what the guidelines are for AAI and what the important stress and comfort behaviours are for the school animals in this study. To find out if the schools meet the welfare criteria and the guidelines for AAI, an online survey was mailed and checklists filled in during school visits. Both the survey and checklists were made with the information from the literature study. To find out what stress and comfort behaviours the animals show during a school day, a behavioural observation took place during the school visits. Additionally, an interview was held to learn if teachers see any positive points or problems when the children interact with the animals.

The schools score in total a 70% satisfactory rate on the needs of the animals. In each of the WQ they scored a satisfactory rate of 77% for good nutrition, 64% for good housing, 71% for good health and 88% for normal behaviour. They also scored a 53% satisfactory rate for meeting the investigated guidelines. The animals also showed comfort behaviours for 50% of the observation time, other behaviours for 46% of the time and only showed signs of stress for 4% of the observation time. The frequency in which the behaviours were shown are 10% stress, 44% comfort and 46% other behaviours. Teachers noted in the interview that most children are naturally kind to animals and that the basis for good interactions with them is there. Aside from the occasional playing with water bottles or rough handling they don't see any points of conflict. Teachers also address the children when they don't act like they should with the animals and tell them how it should be done.

In total the schools have a satisfactory score for good nutrition, good health and normal behaviours. In terms of good housing improvement can be made on several points, like bedding, the space of the enclosure and enrichment. They also can improve in the guideline scores, mainly by following a course in animal needs and/or involving animals in AAE. A relevant education is something that only 17% of the respondents have. By filling this gap in knowledge, improvements in the other categories are to be automatically expected. While this study was not representative for all schools that use AAE in the Netherlands, it can give an indication in how the animal welfare is for animals that are involved in AAE.

Samenvatting

Animal Assisted Education(AAE) is erg in opkomst. Hoewel het positieve effect op kinderen al bewezen is, is het effect van AAE op de dieren nog onduidelijk. Dit onderzoek heeft als doel de huidige stand van zaken op het gebied van dierwelzijn van klasdieren in Nederland binnen het primair onderwijs in kaart te brengen. De hoofdvraag van het onderzoek luidt: Hoe is het gesteld met het dierwelzijn van de zeven meest voorkomende klasdieren in Nederland te weten; konijnen, honden, vissen, kippen, schildpadden, cavia's en hamsters, op het primair onderwijs. De criteria voor een goed dierwelzijn in dit onderzoek zijn gebaseerd op het Welfare Quality (WQ) model. Naast dierwelzijn worden ook inzetnormen onderzocht. De eerste stap van dit onderzoek was het uitvoeren van een literatuuronderzoek om te beantwoorden wat de welzijnsbehoeftes van de dieren zijn, wat de normen zijn voor het inzetten van een klasdier en wat belangrijke stress- en comfortsignalen zijn die de dieren laten zien. Om erachter te komen of scholen voldoen aan de welzijnsbehoeftes en de normen voor het inzetten van het dier, werd een online enquête uitgezet en tijdens schoolbezoeken checklists ingevuld. Deze kwamen beide voort uit het literatuuronderzoek. Welke stress- en comfortsignalen de dieren vertonen werd tijdens de schoolbezoeken onderzocht door gedragsobservaties te doen. Als laatste werd een interview gehouden met de docenten om te onderzoeken of zij nog positieve punten of knelpunten zien met betrekking tot hoe de kinderen met de klasdieren omgaan.

Gemiddeld scoren de scholen op 70% van de dierbehoefte een voldoende. Per WQ categorie scoorde zij op 77% van de criteria voor goede voeding een voldoende, op 64% voor goede huisvesting, 71% voor goede gezondheid en 88% voor normaal gedrag. Ook scoorde de scholen 53% aan voldoende voor het voldoen aan de inzetnormen. Verder vertoonden de dieren bij de gedragsobservaties voor 50% van de tijd comfortgedrag, 46% van de tijd overig gedrag en slechts 4% van de tijd stressgedragingen. De frequentie waarin de gedragingen voorkwamen was 10% stress, 44% comfort en 46% overig gedrag. De docenten zagen vooral positieve punten en amper knelpunten. Volgens de docenten weten de kinderen van nature de basis die nodig is voor goede interacties met het dier. Naast af en toe spelen met waterflesjes of iets te ruig hanteren van de dieren zien zij geen knelpunten. Ook gaven docenten aan de kinderen meteen aan te spreken over waarom dat gedrag bij het dier niet goed is en hoe zij het wel moeten doen.

Als eindoordeel scoren de scholen voldoende op het gebied van goede voeding, goede gezondheid en normaal gedrag. Op het punt van goede huisvesting en het voldoen aan de inzetnormen zijn echter nog verbeteringen mogelijk en scoren zij een onvoldoende. Op het gebied van huisvesting zijn op verschillende punten verbeteringen mogelijk, zoals de juiste bodembedekking, grote van het verblijf en verrijking. Op het gebied van inzetnormen kan vooral op het gebied van opleiding een verbetering optreden. Slechts 17% van de respondenten heeft een relevante opleiding over de behoeftes van het dier of de inzet van het dier in AAE. Door dit gebrek aan kennis te vullen zullen naar verwachting in de andere categorieën ook verbeteringen optreden. Hoewel dit onderzoek niet geheel representatief is voor alle scholen die AAE inzetten in Nederland, kan wel een indicatie worden gegeven over de huidige stand van zaken over dierwelzijn in AAE.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Abstract.....	3
Samenvatting.....	4
1. Inleiding.....	7
1.1 Probleembeschrijving.....	8
1.2 Doelstelling.....	9
1.3 Opdrachtgever.....	9
1.4 Onderzoeksvragen.....	11
1.5 Begripsbepaling.....	11
2. Theoretisch kader.....	15
2.1 Achtergrond van AAE.....	15
2.2 Vormen van AAE.....	15
2.2.1 Leesdier.....	15
2.2.2 Bezoekdier.....	16
2.2.3 Kladier.....	16
2.3 Dierwelzijn.....	17
3. Materiaal en methoden.....	21
3.1 Onderzoekstype en onderzoeksontwerp.....	21
3.2 Dataverzameling.....	21
3.2.1 Literatuuronderzoek.....	22
3.2.2 Enquête.....	23
3.2.3 Observaties.....	24
3.2.4 Interview.....	25
3.3 Onderzoekspopulatie en steekproef.....	25
3.4 Dataverwerking.....	26
3.4.1 Literatuuronderzoek.....	26
3.4.2 Enquête.....	26
3.4.3 Observatie.....	27
3.4.4 Interview.....	27
4. Resultaten.....	28
4.1 Het literatuuronderzoek: behoeftes en normen.....	28
4.1.1 Behoeftes van het kladier.....	28

4.1.2	Normen voor de inzet van het klasdier.....	48
4.2	De enquête: eerste inventarisatie van de behoeftes	50
4.3	De checklists: verdieping van de behoeftes.....	51
4.4	De gedragsobservaties: gedrag van de klasdieren	52
4.5	De interviews: wat zien de docenten?.....	54
5.	Discussie.....	55
5.1	Methodediscussie	55
5.2	Resultatendiscussie.....	55
6.	Conclusie	58
7.	Aanbevelingen	59
7.1	Aanbevelingen voor de scholen.....	59
7.2	Aanbevelingen sector	59
7.3	Aanbevelingen vervolgonderzoek.....	60
	Bibliografie	61
	Bijlagen.....	

1. Inleiding

Mensen met een huisdier zullen het vast wel gemerkt hebben. Hoe je hond je enthousiast begroet na een lange dag op werk of op school, altijd blij om je te zien. Hoe je kat tegen je aan kruipt als je een rotdag hebt, en zo lijkt te zeggen dat het wel weer goed komt. Ook mensen met andere huisdieren zullen gemerkt hebben hoe prettig het is om een maatje te hebben dat altijd voor je klaar staat.

Naast het geven van onvoorwaardelijke liefde hebben dieren ook nog andere, wetenschappelijk bewezen, positieve effecten op mensen (National Center for Families Learning, 2015). Zo zijn mensen fitter, ervaren minder angsten en minder eenzaamheid, wordt het oxytocine gehalte verdubbeld en de productie van bèta-endorfine en dopamine verhoogd. Ook wordt het cortisol gehalte en de hartslag verlaagd bij aanwezigheid en/of interactie met een dier (Fine & Beck, *Understanding Our Kinship with Animals: Input for Health Care Professionals Interested in the Human-Animal Bond*, 2015). Een uitleg van de effecten van deze stoffen is te vinden in hoofdstuk 1.5 Begripsbepaling.

Kortom, tijd doorbrengen met een dier brengt een hoop voordelen met zich mee. Deze voordelen komen niet alleen thuis tot uiting, maar ook bijvoorbeeld in de zorg of op school gelden deze positieve effecten van dieren op mensen.

De verzamelnaam voor het inzetten van dieren voor het ondersteunen van de mens is *Animal Assisted Interventions (AAI)*, wat kan worden verdeeld in vier categorieën (IAHAIO, 2018):

1. *Animal Assisted Therapy (AAT)*: Therapie met ondersteuning van dieren is een doelgerichte, geplande en gestructureerde therapeutische interventie die wordt aangestuurd en/of uitgevoerd door beroepsbeoefenaars op het gebied van gezondheid, onderwijs en sociale dienstverlening. De voortgang van de behandeling wordt gemeten en vermeld in de dossiers. AAT wordt uitgevoerd en/of aangestuurd door een geschoolde beroepsbeoefenaar met een geldige beroepsvergunning, een universiteitsgraad of equivalent hiervan, met expertise in het aandachtsgebied van zijn professie. AAT richt zich op de verbetering van fysiek, cognitief, gedragsmatig en/of sociaal-emotioneel functioneren van de desbetreffende cliënt (IAHAIO, 2018).
Voorbeeld: Equithérapie (Ophorst, 2014).
2. *Animal Assisted Activities (AAA)*: AAA's zijn informele interacties en/of bezoeken, meestal uitgevoerd door een vrijwilliger met als doel motiverende, educatieve en recreatieve activiteiten aan te bieden. Er zijn geen behandeldoelen bij deze interacties. Meestal worden AAA's aangeboden door mensen die niet zijn opgeleid in de gezondheidszorg, sociaal werk en/of in het onderwijs. Mens-diercombinaties moeten in ieder geval een inleidende training, voorbereiding en evalueatie hebben ontvangen voordat ze kunnen deelnemen aan informele bezoeken. Mens-diercombinaties die AAA bieden, kunnen eventueel ook voor specifieke en documenteerbare doeleinden formeel en rechtstreeks samenwerken met een beroepsbeoefenaar op het gebied van gezondheidszorg, onderwijs of dienstverlening. In dat geval participeert het team aan een AAT of AAE die wordt uitgevoerd door een gezondheids- of onderwijsspecialist (IAHAIO, 2018).

Voorbeeld: zorgboerderijen, bezoekteams (Ophorst, 2014), crisisrespons met ondersteuning van dieren (IAHAIO, 2018).

3. *Animal Assisted Education (AAE)*: Deze is een doelgerichte, geplande en gestructureerde interventie die wordt aangestuurd en/of geboden door beroepsbeoefenaars op het gebied van onderwijs en verwante dienstverlening. AAE wordt uitgevoerd door een bevoegde leerkracht, met diploma of graad, voor regulier en bijzonder onderwijs. Leerkrachten voor regulier onderwijs die AAE bieden, dienen bekend te zijn met de betrokken dieren. Een voorbeeld van AAE geboden door een leerkracht in het reguliere onderwijs, is een educatief bezoek om verantwoord huisdierbezit te bevorderen. Wanneer AAE wordt uitgevoerd door leerkrachten voor bijzonder onderwijs (orthopedagogiek) wordt het ook beschouwd als een therapeutische en doelgerichte interventie. De focus van de activiteiten is gericht op leervaardigheden, pro-sociale vaardigheden en op cognitief functioneren. De vooruitgang van de leerling wordt gemeten en vastgelegd (IAHAIO, 2018).

Voorbeeld: leeshond (Ophorst, 2014).

4. *Animal Assisted Coaching (AAC)*: Animal Assisted coaching is een doelgerichte, geplande en gestructureerde therapeutische interventie die wordt aangestuurd en/of uitgevoerd door gecertificeerde professionals als coaches of mentoren. De voortgang van de behandeling wordt gemeten en vermeld in de dossiers. AAC wordt uitgevoerd en/of aangestuurd door een geschoolde beroepsbeoefenaar met een geldige beroepsvergunning, een universiteitsgraad of equivalent hiervan, met expertise in het aandachtsgebied van zijn professie. AAC focust zich op het verbeteren van de persoonlijke groei van de coachee of cliënt, op inzicht en verbetering van groepsprocessen, of op sociale vaardigheden en/of het sociaal-emotionele functioneren van de coachee of cliënt. De coach/mentor, of de persoon die de dieren hanteert onder het toezien oog van de coach/mentor, moet adequate training hebben gehad over gedrag, behoeftes, gezondheid en indicators en regulators van stress over de betrokken dieren (IAHAIO, 2018).

Voorbeeld: paardencoaching (Spiegelend Paard, 2019).

Dit onderzoek focust op de derde vorm van AAI; Animal Assisted Education. In dit verslag volgt de probleemstelling, doelstelling, onderzoeksvragen en begripsbepaling. Hierna volgt een theoretisch kader. Vervolgens komen materiaal en methode, resultaten, discussie, conclusie en aanbevelingen aan bod.

1.1 Probleembeschrijving

In Nederland is AAE nog in opkomst. Wel zijn er al verschillende onderzoeken gedaan naar AAE, bijvoorbeeld over de mogelijkheden, de ontwikkelingen en de huidige inzet van de dieren (De Boer & De Heij, 2014). In de literatuur is veel aandacht voor de positieve effecten van de inzet van dieren op mensen. Het welzijn van de mens is het doel. Het dier is hierbij het middel om het doel te bereiken. Het gevolg van deze kijk op de zaken is dat er niet veel wordt gesproken over het welzijn van de betrokken dieren (Fine, Animal-Assisted Therapy, 2015). Er is nog weinig aandacht besteed aan de effecten van de inzet op de dieren zélf, en dan met name op hun welzijn. De onderzoeken van Receveur & Teurlinx, Regterschot en De Boer & De Heij bevestigen dit. Vooral voor de klasdieren, een van de vaker ingezette

vormen van AAE in Nederland (Regterschot, 2016), wordt aangeraden om de stand van zaken van het dierwelzijn te controleren. Er worden verschillende diersoorten ingezet als klasdier in Nederland. Bij het reguliere basisonderwijs worden het vaakst konijnen, honden, vissen, kippen, schildpadden, cavia's en hamsters ingezet (Regterschot, 2016). Er wordt in het onderzoek aangenomen dat dit voor het speciaal onderwijs gelijk is.

De definitie van dierwelzijn die in dit verslag wordt aangehouden is van Donald M. Broom. Donald M. Broom omschreef dierenwelzijn als de staat van een dier in relatie tot zijn mogelijkheid om te reageren op veranderingen in de omgeving. Wanneer het dier faalt om met zijn omgeving om te gaan, of wanneer het dier hier moeite mee heeft, zijn dit indicators van een slecht dierwelzijn (Broom, Animal welfare: concepts and measurement, 1991). Een manier om dierwelzijn te meten is door middel van Welfare Quality. Welfare Quality is een Europees gedragen systematiek voor het meten van dierwelzijn. Een verdere uitleg van dierwelzijn en het Welfare Quality model is te vinden in het theoretisch kader, hoofdstuk **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden. Fout! Verwijzingsbron niet gevonden..**

1.2 Doelstelling

Zoals eerder vermeld is er nog weinig tot geen onderzoek gedaan naar het dierwelzijn van klasdieren (De Boer & De Heij, 2014) (Receveur & Teurlinx, 2018) (Regterschot, 2016). Dit onderzoek moet daar verandering in brengen door te kijken naar de verschillende welzijnseisen voor klasdieren. Om het onderzoek wat in te perken in de diersoorten die onderzocht worden, is gekozen om de zeven meest voorkomende klasdieren uit het onderzoek van Regterschot uit 2016 te nemen voor dit onderzoek. Deze zijn, op volgorde van meest naar minst voorkomend, konijn, hond, vis, kip, schildpad, cavia en hamster (Regterschot, 2016).

Het doel van dit onderzoek is het in kaart brengen van de huidige stand van zaken op het gebied van dierwelzijn van klasdieren in Nederland op het primair onderwijs. De doelgroep van dit onderzoek zijn de selectie scholen van het Nederlandse primair onderwijs die dieren op school of in de klas inzetten en/of houden.

1.3 Opdrachtgever

Dit onderzoek zal uitgevoerd worden in opdracht van het Instituut voor Antrozoölogie. Het IvA is een onafhankelijk expertisecentrum en heeft als doel kennis van mens-dierrelaties te vergroten en de toepassing ervan te bevorderen in zorg, onderzoek en onderwijs (Instituut voor Antrozoölogie, sd).

Het Instituut voor Antrozoölogie doet verschillende dingen. Zo zijn zij bezig met wetenschappelijk onderzoek naar onder andere de relatie tussen mens en dier. Het instituut coördineert, realiseert en begeleidt zowel fundamentele en toegepaste studies (Instituut voor Antrozoölogie, sd).

Naast wetenschappelijk onderzoek houden zij zich ook bezig met het waarborgen van de kwaliteit van dierondersteunde interventies. Dit wordt gedaan door samen met het werkveld transparantie en kwaliteit in opleidingen te brengen voor vrijwilligers, coaches en professionals in gezondheidszorg en onderwijs. Als onderdeel hiervan werkt het Instituut voor Antrozoölogie aan toegankelijk onderwijs op basis van wetenschappelijke kennis, met bijzondere aandacht voor het inzetten van dieren bij dierondersteunde interventies (Instituut voor Antrozoölogie, sd).

Tot slot werkt het IvA ook aan goede samenwerking met andere organisaties en stichtingen. Zo werken zij onder andere samen met stichting AAIZOO (Animal Assisted Interventions in Zorg, Onderzoek en Onderwijs), IAHAIO (International Association of Human-Animal Interaction Organizations) en met

verschillende universiteiten en hogescholen. Ook brengen zij theorie en praktijk met elkaar in verbinding door het inzetten van trainingsaccommodaties en geoutilleerde proeftuinen om mensen uit de praktijk met wetenschappers in contact te brengen. Hiermee wordt de noodzakelijke verbinding gemaakt tussen praktijk en theorie (Instituut voor Antrozoölogie, sd).

1.4 Onderzoeksvragen

Bij dit onderzoek is de volgende hoofdvraag opgezet:

Hoe is het gesteld met het dierwelzijn van de zeven meest voorkomende klasdieren in Nederland, te weten; konijnen, honden, vissen, kippen, schildpadden, cavia's en hamsters, op het primair onderwijs?

Voor de rest van dit verslag gaat het bij de deelvragen om de zeven meest gebruikte klasdieren uit 2016 in het primair onderwijs wanneer er gesproken wordt van klasdieren, namelijk: konijnen, honden, vissen, kippen, schildpadden, cavia's en hamsters. Bij de hoofdvraag horen de volgende deelvragen:

- Aan welke behoeftes op het gebied van huisvesting, voeding, gezondheid en gedrag van het klasdier moet worden voldaan om het welzijn te waarborgen?
- Wat zijn de inzetnormen voor het klasdier bij dierondersteunde activiteiten in de klas?
- In hoeverre voldoen de scholen aan de behoeftes van het klasdier en de normen van de inzet van het klasdier?
- Wat zijn de belangrijkste stress en comfortgedragingen van de klasdieren?
- Hoe vaak en hoe lang vertoont het klasdier stress- en comfortsignalen tijdens en buiten de inzet op een schooldag?
- Wat zijn volgens docenten de positieve punten en wat zijn knelpunten met betrekking tot hoe de kinderen met het klasdier om gaan?

1.5 Begripsbepaling

- AAA:** Animal Assisted Activities (AAA) zijn informele interacties en/of bezoeken, meestal uitgevoerd door een vrijwilliger met als doel motiverende, educatieve en recreatieve activiteiten aan te bieden. Er zijn geen behandeldoelen bij deze interacties (IAHAIO, 2018).
- AAI:** Een interventie met ondersteuning van dieren is een doelgerichte en gestructureerde interventie waarbij dieren bewust worden ingezet als ondersteuning op het gebied van gezondheid, onderwijs en persoonlijke dienstverlening (bijv. sociaal werk) met als doel een positief therapeutisch effect op mensen te bewerkstelligen. Animal Assisted Interventions bestaan uit mens-dier teams die formeel ten dienste staan van dienstverlening aan mensen zoals bij Animal Assisted Therapy (AAT) of Animal Assisted Education (AAE) (IAHAIO, 2018).
- AAE:** Animal Assisted Education (AAE), een doelgerichte, geplande en gestructureerde interventie die wordt aangestuurd en/of geboden door beroepsbeoefenaars op het gebied van onderwijs en verwante dienstverlening. AAE wordt uitgevoerd door een bevoegde leerkracht (met diploma of graad) voor regulier en bijzonder onderwijs. Leerkrachten voor regulier onderwijs die AAE bieden, dienen bekend te zijn met de betrokken dieren. Een voorbeeld van AAE geboden door een leerkracht in het reguliere onderwijs, is een educatief bezoek om verantwoord huisdierbezit te

bevorderen. Wanneer AAE wordt uitgevoerd door leerkrachten voor bijzonder onderwijs (orthopedagogiek) wordt het ook beschouwd als een therapeutische en doelgerichte interventie. De focus van de activiteiten is gericht op leervaardigheden, pro-sociale vaardigheden en op cognitief functioneren. De vooruitgang van de leerling wordt gemeten en vastgelegd. Een voorbeeld van AAE geboden door een leerkracht in het bijzonder onderwijs, is een leesprogramma met behulp van een hond (IAHAIO, 2018).

Primair onderwijs:

Overkoepelende term voor het basisonderwijs, het speciaal basisonderwijs en het onderwijs op speciale scholen.

Het verschil tussen speciaal basisonderwijs en het reguliere onderwijs is dat het speciaal basisonderwijs hulp biedt bij kinderen die moeite hebben met leren en/of opvoedmoeilijkheden. Deze groepen zijn doorgaans kleiner en er zijn meer deskundigen aanwezig. Het onderwijs op speciale scholen is onder te verdelen in 4 clusters, namelijk;

- *Cluster 1:* blinde, slechthorende kinderen;
- *Cluster 2:* dove, slechthorende kinderen en kinderen met een taal-spraakontwikkelingsstoornis;
- *Cluster 3:* motorisch gehandicapte, verstandelijk gehandicapte en langdurig zieke kinderen;
- *Cluster 4:* kinderen met psychische stoornissen en gedragsproblemen.
(Rijksoverheid, sd).

Bèta-endorfine:

Verantwoordelijk voor het ontstaan van gevoelens van geluk of euforie.

Body Condition Score (BCS):

Scoreschaal waarmee de conditie van een dier gemeten kan worden (Diergeneeskundig Centrum Paterswoldseweg, sd).

Cortisol:

Hormoon dat vrijkomt bij elke vorm van stress.

Dierwelzijn:

Kwaliteit van het leven van een dier, zoals waargenomen door het dier (Bracke & Hopster, 2006).

Dopamine:

Hormoon dat verantwoordelijk is voor het ontstaan van gevoelens van geluk of euforie.

Equithherapie:

Een professional, vaak een therapeut of behandelaar, biedt therapie aan waarbij hij/zij paarden een rol geeft in zijn of haar vakgebied. De therapeut of behandelaar heeft een behandelplan gemaakt en de resultaten van therapie met paarden worden gemeten en samen met andere informatie over de sessies vastgelegd in een dossier (van Huizen & Lambers - Jukema, 2009).

IAHAIO:

‘The International Association of Human-Animal Interaction Organizations’. Het IAHAIO is een wereldwijde organisatie die zich bezig houdt met praktijk, onderzoek en educatie in dierondersteunde activiteiten, dierondersteunde therapieën en hulpdieren in training.

Deze activiteiten hebben als doel om huisdiereigenschap, de mens-dier relatie en respectvolle toenadering naar interacties met dieren te promoten (IAHIAO, sd).

Inzetnormen:	De normen die zijn opgesteld volgens het IAHAIO om dieren in te zetten voor dierondersteunde interventies.
Inzettijd:	De duur van de dierondersteunende interventie, waarbij het dier aanwezig is en de mensen met en/of voor hem aan het werk is.
IvA:	Instituut voor Antrozoölogie doet wetenschappelijk onderzoek naar mens-dierrelaties. Zij coördineren, realiseren en begeleiden fundamentele en toegepaste studies.
Klasdier:	Levend dier dat permanent in de klas of op school wordt gehouden. Klasdieren kunnen worden ingezet in onderwijs gerelateerde interventies.
Klashond:	Hond die gedurende langere tijd één of meerdere lesdagen per week in de klas of op school verblijft voor educatieve doeleinden.
Leesdier:	Dier waar kinderen aan kunnen voorlezen met als doel het verbeteren van de leesvaardigheid.
LICG:	Het LICG is een onafhankelijke organisatie zonder winstoogmerk die objectieve informatie geeft over het verantwoord kopen en houden van verschillende soorten huisdieren. De informatie van het LICG wordt als deze binnenkomt getoetst door een commissie van deskundigen op inhoudelijke betrouwbaarheid, volledigheid en consistentie (LICG, sd).
Oxytocine:	Hormoon dat als neurotransmitter fungeert en een belangrijke rol heeft bij het verbinden van sociale contacten met gevoelens van plezier.
Stress:	Stress is de toestand waarin een dier verkeert wanneer het als gevolg van een stressor onder zware druk staat. De impact van de stressor is groter bij verminderde controleerbaarheid en/of voorspelbaarheid (Den Heijer, 2018) Er bestaan 5 typen stressoren: <ul style="list-style-type: none">▪ <i>Fysiek</i>: trauma, hitte of koude;▪ <i>Chemisch</i>: te weinig zuurstof, voedseltekort;▪ <i>Fysiologisch</i>: pijn, shock;▪ <i>Psychologisch of emotioneel</i>: angst▪ <i>Sociaal</i>: conflict of sociale isolatie (Den Heijer, 2018)
Stresssignalen:	Gedrag dat een dier laat zien wanneer hij met stress moet omgaan (Compernelle, 2006).
Vijf vrijheden:	Voorwaarden voor een goed dierwelzijn, gebaseerd op de bevindingen van het Brambell Committee. (Dierenwelzijnsweb, sd)

Welfare Quality

Een Europees gedragen systematiek voor het meten van dierwelzijn, op basis van kenmerken van dieren en metingen aan dieren (Groenkennisnet, 2019).

Zelfonthulling:

Het geven van informatie over jezelf, waardoor je je kwetsbaar opstelt.

2. Theoretisch kader

In dit theoretisch kader wordt de achtergrond van AAE besproken en worden de verschillende vormen van AAE behandeld. Verder wordt ook de term dierwelzijn besproken en wordt uitgelegd welk model in dit onderzoek wordt gebruikt om dierwelzijn te meten.

2.1 Achtergrond van AAE

Al in 1699 werd geschreven over de gunstige invloed van de aanwezigheid van dieren op de ontwikkeling van kinderen. Volgens filosoof en pedagoog John Locke zou de aanwezigheid van dieren bij kinderen een gevoel voor zorg en verantwoordelijkheid voor anderen bijbrengen. Om vergelijkbare redenen werden er aan het begin van de negentiende eeuw al regelmatig dieren ingezet bij de zorg van 'geesteszieken' (Janssen & Bombosch, 2016).

In de jaren zestig heeft de Amerikaanse kinderpsychiater Boris Levinson ontdekt dat het brengen van zijn hond naar de therapie sessie met zijn jonge patiënten een positief effect bleek te hebben. Kinderen die problemen hadden met het leggen van contact reageerden enthousiast op zijn hond en leken de psychiater even te vergeten. De hond diende als een 'sociaal smeermiddel' tussen de therapeut en het kind, waardoor er een meer ontspannen sfeer ontstond die bevorderlijk was voor de zelfonthulling van het kind (Levinson, 1997). Verder is gebleken dat, wanneer kinderen de interactie met dieren aan gaan, dit bevorderlijk is op fysiologisch, emotioneel, sociaal en fysiek gebied (Friesen, 2010). Zo hebben kinderen in het bijzijn van een hond significant minder gedragsproblemen en minder emotioneel en verbaal ongemak wanneer zij een licht stressvolle taak moeten uitvoeren, zoals een bezoek aan de dokter (Friesen, 2010). In therapeutische omstandigheden zijn kinderen alerter, kunnen zich beter concentreren, zijn meer open en verlangen naar meer sociaal contact als een hond betrokken is bij de therapie (Prothmann, Bienert, & Ettrich, 2006).

Ook in de klas kan een dier erg nuttig zijn. Uit onderzoek is gebleken dat, ten opzichte van een klas zonder dieren, kinderen een positievere houding met betrekking tot school hadden als er wel een dier aanwezig was (Anderson & Olson, 2006). Ook zorgt een dier voor meer sociale integratie in de klas (Hergovich, Monshi, Semmler, & Zieglmayer, 2002).

2.2 Vormen van AAE

Er zijn verschillende vormen van AAE bekend. De verschillende vormen zijn een leesdier, bezoekdier en klasdier. Deze worden hieronder verder besproken.

2.2.1 Leesdier

Leesdieren zijn dieren die aanwezig zijn als het kind gaat voorlezen, met als doel het verbeteren van de leesvaardigheid (Regterschot, 2016). Het eerste begrijpend lezen programma dat het voorlezen aan dieren centraal stelde, in dit geval een gecertificeerde therapie hond, was Intermountain Therapy Animals met Reading Education Assistance Dogs (R.E.A.D.) in 1999 (Intermountain Therapy Animals, sd). Ook bestaan er voorleesprogramma's met asielkatten (Rip, 2016) en getrainde konijnen (Stetson, 2015) (De bibliotheek Huizen-Laren-Blaricum, 2018).

Bij het voorlezen aan leesdieren helpt de niet-oordelende aanwezigheid van het dier om de leesvaardigheid te verbeteren (Altschiller, 2011), vloeiender te leren lezen en zorgt het voor meer motivatie (Lane & Zavada, 2013). Ook zorgt het voorlezen voor ontspanning, een lagere bloeddruk (Zandstra, 2019) en meer zelfvertrouwen bij het kind (Altschiller, 2011).

2.2.2 Bezoekdier

Een andere vorm van AAE zijn bezoekdieren. Hierbij brengen dieren, vaak honden, samen met een begeleider een bezoek aan school. Het doel van die bezoeken is op te delen in een educatief doel of een training.

Een doel van een educatief bezoek van een dier kan bijvoorbeeld het leren over de omgang met honden zijn (Beetz, 2012). Door de bezoeken van de hond en te leren over het dier krijgen de kinderen te weten hoe zij veilig met de hond om moeten gaan. Ook leren zij de lichaamstaal van de hond begrijpen en hierdoor neemt het aantal bijtincidenten en angst voor honden af (Sophia Vereeniging, sd). Verder kunnen kinderen leren hoe slim de honden zijn en hoe het gedrag van het kind het gedrag van de hond kan veranderen (Dupuis, 2013). Naast educatieve projecten met echte dieren zijn er ook projecten waarbij kinderen wel leren over dier, maar er geen echt dier in de lessen aanwezig is. Voorbeelden van dit soort projecten zijn interactief computerspel Blue Dog (De Blauwe Hond, sd) en het DierenDiploma van Stichting Met Dieren Meer Mens (Het DierenDiploma, sd).

Bezoekteams met trainingsprogramma's zijn onder andere Stichting ZorgDier en het Nederlandse D.O.G. Project. Zo heeft Stichting ZorgDier een project met bezoekteams aan het speciaal onderwijs waarbij zij met dieren langs scholen gaan. In 2018/2019 is de pilot op het speciaal onderwijs van dit project gestart (ZorgDier, sd). Bij het D.O.G. project ontdekken kinderen en jongeren eigen vaardigheden met de hond als co-trainer (De Jongh, 2015).

Het inzetten van het dier heeft onder andere positieve invloeden op sociaal en cognitief gebied van kinderen in het speciaal onderwijs (ZorgDier, sd). Ook krijgen de kinderen van het leren met de hond meer zelfvertrouwen en leren zij samenwerken, contacten aan gaan, emoties uiten en agressie reguleren (De Jongh, 2015).

2.2.3 Klasdier

Ook het klasdier is een vorm van AAE. Het dier is bij deze vorm vrijwel permanent in de klas of op school aanwezig en kan meerdere malen worden ingezet in de klas om de les en de kinderen te ondersteunen. Zo kunnen ze worden ingezet om te leren over de natuur, biologie, omgang of over hoe er voor een dier gezorgd moet worden (Hart, 2006). Het dier in de klas kan ook een dubbele functie hebben als klas- en leesdier. Zo kan bijvoorbeeld een hond gebruikt worden voor het selecteren van een opdracht, of het doen van trucjes als beloning wanneer een klas goed heeft gewerkt (Beetz, 2012).

Volgens een onderzoek naar klasdieren in het primair onderwijs dragen dieren bij aan het zelfvertrouwen van leerlingen. De leerlingen kunnen een band aan gaan met de dieren waarin zij liefde kunnen geven en ontvangen (Zasloff & Hart, 1999). Uit onderzoek is gebleken dat een klasdier zorgt voor meer sociale integratie in de klas (Hergovich, Monshi, Semmler, & Zieglmayer, 2002). Ook onderzoek uit 2003 bevestigt dit effect. Uit het onderzoek van 2003 kwam naar voren dat er meer groepsactiviteiten plaatsvonden, waardoor gedragsextremen zoals agressiviteit en hyperactiviteit verminderd werden en er meer sociale samenhang ontstond (Kotrschal & Ortbauer, 2003).

Er worden verschillende diersoorten ingezet als klasdier in Nederland. Bij het reguliere basisonderwijs worden het vaakst konijnen, honden, vissen, kippen, schildpadden, cavia's en hamsters ingezet. Ook komen hagedissen, katten, slangen, gerbils, ratten en muizen in mindere mate voor. Verder hebben enkele scholen spinnen, baardagamen, degoes, luipaardgekkos, kikkers en kikkervisjes, salamanders, duiven, eenden, geiten, varkens, kuikens, schapen, wormen en axolotls als klasdier ingezet op het

reguliere basisonderwijs (Regterschot, 2016). Naar verwachting worden er op het speciaal onderwijs dezelfde dieren ingezet als klasdier.

De kleine dieren hebben als effect op de kinderen dat zij sociaal vaardiger worden en minder probleemgedrag vertonen (O'Haire, McKenzie, McCune, & Slaughter, 2013). Verder kunnen kinderen leren over gevoelens, zelfbeheersing, verantwoordelijkheid, verdriet en gehechtheid in het bijzijn van dieren. Ook leren de kinderen verantwoordelijkheid wanneer zij de dieren verzorgen en bijvoorbeeld de hokken moeten schoonmaken (Flom, 2005). Naast de kleine dieren worden ook honden ingezet.

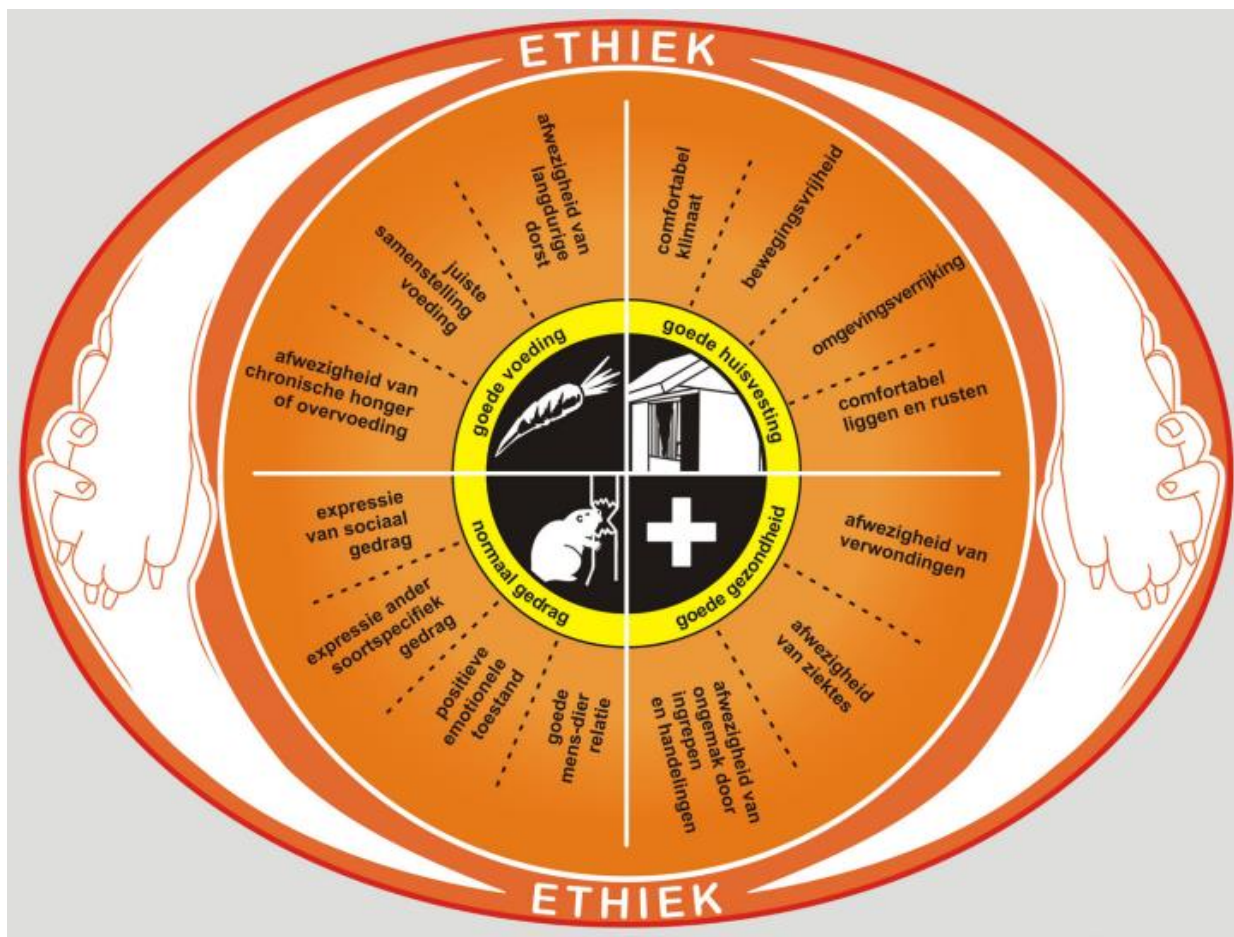
Verschillende docenten die hun hond mee nemen naar school, zien ook duidelijk de positieve effecten hiervan. Een van die docenten is H. van der Ven die lesgeeft aan zeer moeilijk lerende kinderen met een verstandelijke beperking van zestien tot en met twintig jaar. Zij merkte dat leerlingen die nooit wat zeggen, commando's geven aan de hond en zo ontdekken dat er iemand naar hen luistert. Ook kunnen kinderen ineens klokkijken, omdat het tijd is om de hond uit te laten of eten te geven. De leerlingen nemen meer initiatief en tonen meer verantwoordelijkheid. Als leerlingen ruziemaken gaat hond Bibop daar vaak tussen staan en dan is het voorbij, omdat de aandacht dan al snel naar de hond ging (Snel, 2003). Docent D. Wijers die werkt in het praktijkonderwijs heeft twintig jaar lang zijn hond mee naar school genomen. "Kinderen die emotioneel erg geremd zijn, krijg je los door de hond". Als een leerling ergens mee zat, kreeg Wijers dat te horen tijdens het uitlaten. Er vond veel communicatie plaats tussen Wijers en de leerlingen via hondje Pepper (Snel, 2003). Door onder andere deze effecten, kunnen klasdieren ook worden ingezet in anti-pestprogramma's op school (van Bodegraven & Janszen, 2015).

Ook docenten uit Amerika ontdekten verschillende voordelen van een dier in de klas. Het hebben van een band met een klasdier helpt de kinderen met het uiten van emotie en affectie. Volgens hen is een klasdier, voor de kinderen zonder huisdier, een mooie gelegenheid om hier toch interactie mee te hebben (Zasloff, Hart, & DeArmond, 1999). Ook noemen docenten de positieve invloed op de ontwikkeling van woordenschat en schrijven (Zasloff, Hart, & DeArmond, 1999); (Daly & Suggs, 2010). Leerkrachten uit Australië zijn van mening dat de inzet van cavia's in de klas de sociale vaardigheden van kinderen bevordert, en zorgt voor een afname van probleemgedrag vergeleken met leeftijdsgenoten die nog geen dier in de klas hebben. De cavia's zouden een kalme sfeer in de klas hebben gecreëerd waardoor kinderen zichzelf veiliger voelen tijdens sociale gebeurtenissen (O'Haire, McKenzie, McCune, & Slaughter, 2013).

2.3 Dierwelzijn

In de wetenschap worden verschillende definities gebruikt en er zijn verschillende opvattingen van dierwelzijn (Dierenwelzijnsweb, sd). Er zijn drie aspecten die vaak terugkomen in deze verschillende opvattingen: gezondheid, gedrag en gevoel en emotie. Deze aspecten hebben overlap en zijn met elkaar verbonden. Een andere overeenkomst is dat het dier en de kwaliteit van leven centraal staat (Dierenwelzijnsweb, sd).

Een manier om dierwelzijn te meten is door middel van Welfare Quality. Welfare Quality is een Europees gedragen systematiek voor het meten van dierwelzijn. Deze systematiek borduurt voort op de 'vijf vrijheden voor het dier' (Groenkennisnet, 2019), die stellen dat een dier vrij moet zijn van: dorst, honger en onjuiste voeding; fysiek en thermaal ongerief; pijn, verwondingen en ziektes; angst en chronische stress; en vrij zijn om natuurlijk gedrag te vertonen (van der Laan).

Figuur 1. Welfare Quality model

Het raamwerk van Welfare Quality gaat uit van vier klassen: goede voeding, goede huisvesting, goede gezondheid en normaal gedrag. Ieder van deze klassen is weer onder te verdelen in verschillende criteria die van belang zijn voor het beoordelen van het welzijn. Waarom deze belangrijk zijn wordt hieronder per onderdeel uitgewerkt.

Goede voeding

Goede voeding voorziet het dier in zijn energiebehoefte en levert het dier belangrijke stoffen die hij nodig heeft voor onderhoud, activiteit en een goede gezondheid. Wanneer dieren langdurig honger en dorst hebben, ondervinden zij negatieve emoties en lichamelijke veranderingen die slecht zijn voor het dierwelzijn (Groenkennisnet, 2019).

Afwezigheid van langdurige dorst: Bij een afname van 10% van het lichaamswatergehalte worden lichaamsfuncties in gevaar gebracht. Een dorstgevoel maakt dat dieren gaan drinken om te voorkomen dat hun gezondheid in gevaar komt (Groenkennisnet, 2019).

Afwezigheid van chronische honger: Honger wijst het lichaam op een energietekort waardoor het dier wil gaan eten. Als hij dit niet kan doen zal hij zijn lichaamsreserves aanspreken, zoals vet, om aan energie te komen. De gezondheid van het dier komt in gevaar wanneer het dier ook lichaamsreserves gaat aanspreken die niet hiervoor bedoeld zijn. Signalen van chronische honger zijn onder andere een verminderde lichaamsconditie en het optreden van afwijkend gedrag als gevolg van negatieve emoties (Groenkennisnet, 2019).

Juiste samenstelling voeding: Een dier eet tot hij geen honger meer heeft, maar kan niet voor zichzelf bepalen of hij voldoende voedingsstoffen, zoals vetten, koolhydraten, eiwitten, mineralen en vitamines heeft binnengekregen. Om die reden moet een juiste samenstelling van voeding worden aangeboden om aan de voedingsbehoefte van het dier te voldoen (Groenkennisnet, 2019).

Goede huisvesting

Een gehouden dier leeft niet in zijn natuurlijke leefomgeving, maar heeft wel de behoefte om natuurlijk gedrag te vertonen. Belangrijk is om het dier een huisvesting te bieden waarbij hij comfortabel kan leven en aan de behoeftes van het dier wordt voldaan (Groenkennisnet, 2019).

Comfortabel klimaat: Dieren zijn vaak aan een bepaald klimaat aangepast. Als de klimaatomstandigheden afwijken kan dit nadelig zijn voor het dierwelzijn. Factoren die voor belang zijn als dieren gehouden worden bestaan uit een combinatie van temperatuur, luchtvochtigheid, licht, lichtsnelheid en luchtsamenstelling (Groenkennisnet, 2019).

Bewegingsvrijheid: Over het algemeen is veel bewegingsvrijheid goed voor het dierwelzijn, gezien beweging goed is voor de conditie en daarmee de gezondheid van de dieren. Bewegingsvrijheid betekent ook dat dieren zich makkelijk kunnen verplaatsen zonder belemmerd te worden. Om verschillende gedragingen in gevangenschap uit te kunnen voeren, is de huisvesting bij voorkeur zo ingericht dat er aparte ruimtes zijn voor het uitvoeren van verschillende gedragingen (Groenkennisnet, 2019).

Comfortabel liggen en rusten: De inrichting van het verblijf moet zo zijn ingericht dat het dier comfortabel kan liggen en rusten, gezien dit bijdraagt aan een positief dierwelzijn. De juiste inrichting hiervoor is per diersoort verschillend. De dieren moeten bij de rustplek kunnen komen wanneer zij daar behoefte aan hebben (Groenkennisnet, 2019).

Omgevingsverrijking: Om uitdagingen uit de natuur na te bootsen wordt omgevingsverrijking toegepast. Verrijking kan op verschillende manieren gerealiseerd worden, bijvoorbeeld door sociale interactie met soortgenoten, fysiek verrijkingsmateriaal en voedselverrijking. Een te kale omgeving kan een dier frustreren, wat kan leiden tot afwijkend gedrag, wat op zijn beurt het dierwelzijn aantast (Groenkennisnet, 2019).

Goede gezondheid

Gezondheid is samen met gedrag de belangrijkste informatiebron om dierwelzijn te beoordelen. Diergezondheid zegt veel over hoe het dier in zijn leefomgeving functioneert (Groenkennisnet, 2019).

Afwezigheid van verwondingen: Als een dier gewond is en/of pijn heeft kan dit voor frustratie en stress zorgen. Verwondingen kunnen op hun beurt weer tot infecties met ziekteverwekkers leiden, waardoor er meer gezondheids- en welzijnsproblemen ontstaan. In het ergste geval sterft het dier aan verwondingen die hij heeft opgelopen (Groenkennisnet, 2019).

Afwezigheid van ziektes: Wanneer een dier ziek is, is dit te zien aan lichamelijke verschijnselen, zoals braken, die aangeven dat het dier zich niet goed voelt. Dieren kunnen bijvoorbeeld ziek worden als gevolg van chronische stress, verkeerd klimaat en/of slechte hygiëne. Door ziekte te behandelen, en nog beter, te voorkomen, ervaart het dier minder pijn, stress en andere negatieve emoties wat zorgt voor een beter dierwelzijn (Groenkennisnet, 2019).

Afwezigheid ongemak door ingrepen en handelingen: voor het dierwelzijn is het van belang dat medische ingrepen en handelingen zo veel mogelijk worden vermeden of beperkt. Het, eventueel ondeskundig, uitvoeren hiervan kan leiden tot veel ongemak (Groenkennisnet, 2019).

Normaal gedrag

Het gedrag van een dier is een belangrijke aanwijzing om het welzijn te beoordelen (Groenkennisnet, 2019). Als het dier zijn normale gedrag kan vertonen draagt dit bij aan een goed dierwelzijn en helpt dit om afwijkend gedrag te voorkomen (Logan, 2016).

Expressie van sociaal gedrag: Dieren moeten de mogelijkheid hebben om hun natuurlijke en soortspecifieke gedrag uit te oefenen. Sociaal gedrag is daarvan een onderdeel. Rangorde, verzorging en bescherming zijn daar belangrijke onderdelen van (Groenkennisnet, 2019).

Expressie ander soortspecifiek gedrag: Andere onderdelen van het natuurlijk gedrag zijn net zo belangrijk om uit te voeren. Zelfs zo belangrijk, dat het dier ze onder alle omstandigheden wil blijven uitvoeren. Er wordt hierdoor ook wel gesproken over 'behavioural needs'. Voor varkens is het bijvoorbeeld belangrijk om te kunnen wroeten. Wanneer zij dat niet kunnen, wordt de kans vergroot dat ze chronisch gestrest raken en afwijkend gedrag gaan vertonen zoals stereotypieën, beschadigend en apathisch gedrag (Groenkennisnet, 2019).

Positieve emotionele toestand: Er zijn steeds meer aanwijzingen dat mensen en dieren vergelijkbare emoties kennen. De hersenstructuren en -processen van mens en gewervelde dieren lijken op elkaar. Om het welzijn van dieren te kunnen waarborgen, zullen negatieve emoties zoals stress, angst en frustratie moeten worden beperkt. Positieve emoties daarentegen zoals veiligheid, tevredenheid en plezier moeten worden gestimuleerd (Groenkennisnet, 2019).

Goede mens-dierrelatie: De manier waarop mensen met dieren omgaan heet de mens-dierrelatie. De kwaliteit hiervan heeft veel invloed op de emoties die het dier ervaart. Wanneer de mens-dierrelatie positief is, ontwikkelen dieren minder angst voor mensen en dat maakt ze bijvoorbeeld makkelijker in de omgang (Groenkennisnet, 2019).

Zoals eerder genoemd is er nog weinig tot geen onderzoek gedaan naar het dierwelzijn van klasdieren (De Boer & De Heij, 2014) (Receveur & Teurlinx, 2018) (Regterschot, 2016). Dit onderzoek moet daar verandering in brengen door te kijken naar de verschillende welzijnseisen voor klasdieren. Het doel van dit onderzoek is het in kaart brengen van de huidige stand van zaken op het gebied van dierwelzijn van klasdieren in Nederland op het primair onderwijs.

3. Materiaal en methoden

In dit hoofdstuk worden de materialen en methoden beschreven.

3.1 Onderzoekstype en onderzoeksontwerp

De onderzoekstypen die bij de verschillende deelvragen horen waren in dit geval allen beschrijvend van aard. Bij een beschrijvend onderzoek worden specifieke onderwerpen in kaart gebracht door bepaalde kenmerken te beschrijven en deze daarna te analyseren. Bij dit onderzoekstype werd gezocht naar kenmerken en aspecten die een probleem en/of situatie typeren (24editor, sd).

Omdat dit onderzoek beschrijvend is, werd gekozen om zowel kwalitatieve als kwantitatieve dataverzamelmethode te gebruiken. De kwantitatieve methode probeert feiten te achterhalen, waarvan de resultaten worden uitgedrukt in cijfers. De kwalitatieve methode probeert diepgaandere informatie te achterhalen, waarbij de resultaten worden uitgedrukt in woorden (Swaen, 2019). Op deze manier werd een zo compleet mogelijk beeld verkregen over de gesteldheid van het welzijn van klastieren in Nederland.

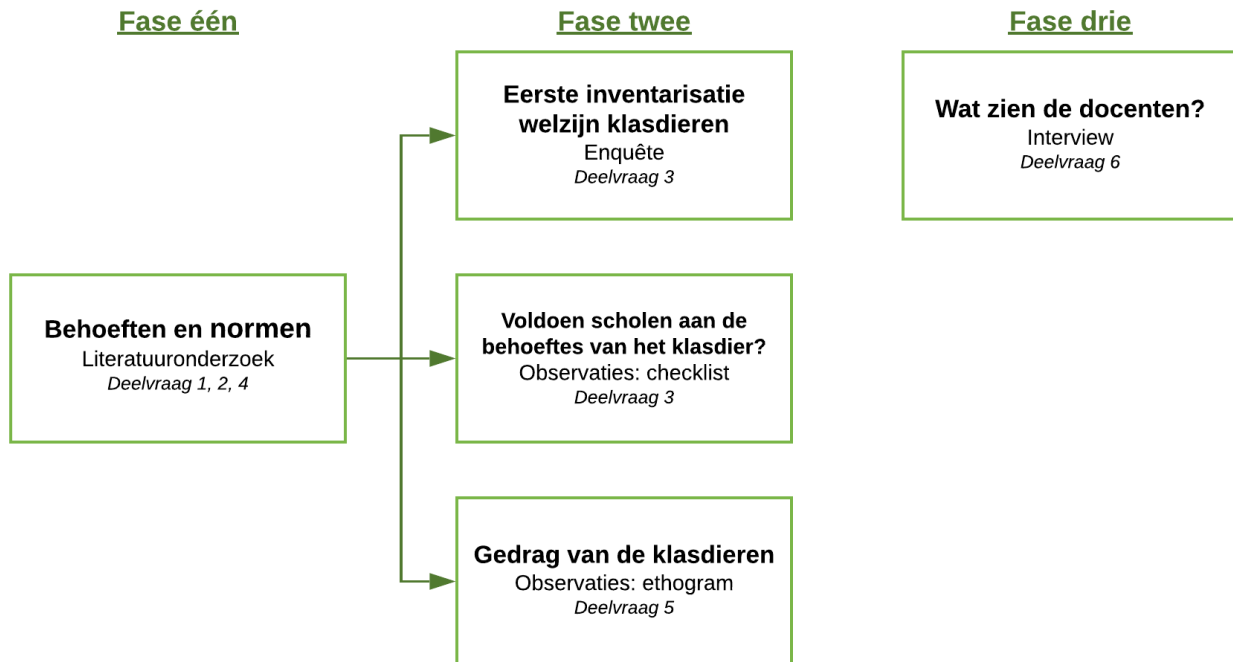
Om tot antwoorden op de deelvragen te komen werd gebruik gemaakt van literatuuronderzoek, enquêtes, observaties en interviews.

3.2 Dataverzameling

De deelvragen zijn beantwoord met behulp van verschillende dataverzamelmethode. De methoden die per deelvraag gebruikt zijn, zijn te zien in tabel 1. Een uitwerking van de dataverzamelmethode is te vinden na deze tabel.

Tabel 1. Deelvragen en methode dataverzameling

Deelvraag	Methode dataverzameling
1. <i>Aan welke behoeftes op het gebied van huisvesting, voeding, gezondheid en gedrag van het klastier moet worden voldaan om het welzijn te waarborgen?</i>	Literatuuronderzoek
2. <i>Wat zijn de inzetnormen voor het klastier bij dierondersteunde activiteiten in de klas?</i>	Literatuuronderzoek
3. <i>In hoeverre voldoen de scholen aan de behoeftes van het klastier en de normen van de inzet van het klastier?</i>	Enquête Observaties
4. <i>Wat zijn de belangrijkste stress- en comfortgedragingen van de klastieren?</i>	Literatuuronderzoek
5. <i>Welke stress- en comfortsignalen vertoont het klastier tijdens en buiten de inzet op een schooldag?</i>	Observaties
6. <i>Wat zijn volgens docenten de positieve punten en wat zijn knelpunten met betrekking tot hoe de kinderen met het klastier om gaan?</i>	Interview

Figuur 2. Conceptueel model onderzoek

In figuur 2 is een conceptueel model te zien van het onderzoek. Het onderzoek is opgedeeld in drie verschillende fases. Fase één bestaat uit het literatuuronderzoek. Dit literatuuronderzoek wordt als eerste gedaan, om de nodige informatie voor de volgende onderdelen van het onderzoek te verzamelen. In het literatuuronderzoek worden deelvraag 1,2 en 4 beantwoord. Na deze fase wordt gekeken of de scholen voldoen aan de behoeftes van het klasdier. Deze behoeftes zijn gebaseerd op Welfare Quality categorieën en komen voort uit de bevindingen van het literatuuronderzoek. Ook wordt gekeken of de scholen zich aan de normen voor de inzet van een dier in de klas houden. In de laatste fase wordt gekeken hoe de docenten vinden dat het gaat. Voor het interview is geen voorinformatie nodig.

3.2.1 Literatuuronderzoek

Voor het inventariseren van de behoeftes van de dieren werd gebruik gemaakt van de website van het Landelijk Informatiecentrum Gezelschapsdieren (LICG): www.licg.nl. Hier werd per diersoort gezocht naar relevante informatie voor het onderzoek. Aanvullend daaraan werd google gebruikt om betrouwbare bronnen te zoeken wanneer er na de informatie van het LICG nog onduidelijkheden waren. Een overzicht met zoektermen die op google zijn ingevuld is te zien in tabel 2. Voor konijn en vis zijn voornamelijk boeken gebruikt om informatie uit te halen. Deze boeken zijn te vinden in de bronnenlijst. Dezelfde methode is toegepast voor informatie over de stress- en comfortsignalen van de klasdieren. Voor de normen van de inzet van de klasdieren werd eerst gekeken naar de normen van IAHAIO. Verdere normen voor de inzet zijn opgezocht met Google. Ook deze zoektermen staan in tabel 2.

Tabel 2. Zoektermen literatuuronderzoek

Nederlands	Engels
Basis onderwijs / primair onderwijs	Primary education / elementary education
Behoeften/behoefes konijn hond vis kip cavia hamster schildpad	Needs rabbit dog fish chicken guinea pig hamster turtle / tortoise
Welfare Quality	Welfare Quality
Dieren Animal Assisted Education	Animals Animal Assisted Education
Dier-ondersteunend onderwijs	Animal Assisted Education
Dierwelzijn/Dierenwelzijn	Animal welfare
Gedrag konijn hond vis kip cavia hamster schildpad	Behaviour rabbit dog fish chicken guinea pig hamster turtle / tortoise
Inzet klasdier	
Klasdier	Class animal / class pet
Normen Animal Assisted Education	Standards Animal Assisted Education
Normen Animal Assisted interventions	Standards Animal Assisted interventions
Schooldier	School animal / school pet

3.2.2 Enquête

Via e-mail is de enquête naar verschillende scholen van het primair onderwijs gestuurd. De e-mail die werd verzonden is te zien in bijlage I. De e-mailadressen waren verkregen volgens de methode uitgelegd in hoofdstuk 3.2 Onderzoekspopulatie en steekproef. Deze e-mailadressen werden in groepen van 100 gezet en per 100 geadresseerden werd de e-mail verstuurd. Dit werd gedaan om eventuele problemen bij het verzenden van een mail aan ruim 5000 adressen te voorkomen. Voordat de enquête werd gestuurd naar de scholen is een proefronde gedraaid. In deze proefronde hebben negen personen die niet bij de onderzoekspopulatie horen de enquête ingevuld.

De enquêtevragen die gesteld waren zijn te vinden in bijlage II. De enquêtevragen waren opgesteld aan de hand van het literatuuronderzoek. De enquête is in Google Forms gemaakt en via e-mail werd de link gedeeld. Aan de hand van de antwoorden die de scholen gaven gingen zij verder naar een voor hen relevante sectie binnen de enquête. Zo kregen de scholen alleen vragen over diersoorten te zien welke voor die school relevant waren. Het invullen van de enquête duurde ongeveer tussen de zeven en vijftien minuten, afhankelijk van hoeveel diersoorten de school had. De enquête is vijf weken lang uitgezet en na drie weken werd een herinnering gemaild. De tekst van deze herinneringsmail is te vinden in bijlage III.

3.2.3 Observaties

Na het opzetten van het enquête onderzoek werd een gestructureerd observatieonderzoek opgezet, ook deze methode is kwantitatief. Dit observatieonderzoek werd uitgevoerd op scholen die in de eerdere enquête hebben toegezegd dat zij open staan voor een schoolbezoek.

Bij het observatieonderzoek is naar twee dingen gekeken;

1. In hoeverre voldoen de scholen aan de behoeftes van het klasdier;
2. Welke stress- en comfortsignalen de klasdieren laten zien tijdens en buiten de inzet.

3.2.3.1 Behoeftes

Tijdens het schoolbezoek werd gekeken of aan de behoeftes van het klasdier, op het gebied van huisvesting, voeding, gezondheid en gedrag, werd voldaan. Er zijn checklists gemaakt aan de hand van het literatuuronderzoek van de diersoorten die aanwezig waren op de scholen die bezocht werden. De criteria waarop gescoord werd zijn gebaseerd op het eerdergenoemde Welfare Quality model. De checklists per diersoort zijn te zien in bijlage V.

Op de formulieren kon per categorie gescoord worden met onvoldoende of voldoende. Op de checklist is te vinden waar op gelet werd bij de observaties voor de verschillende criteria. Om per klasse een voldoende te scoren, zal aan elke criterium moeten worden voldaan. De criteria over normaal gedrag zijn niet volgens de checklist gescoord, maar aan de hand van observaties d.m.v. een ethogram. Het onderdeel 'goede mens-dierrelatie' werd aan de hand van het interview beoordeeld.

Tabel 3. Criteria Welfare Quality

Goede voeding <i>Afwezigheid van langdurige dorst</i> <i>Afwezigheid van chronische honger</i> <i>Juiste samenstelling voeding</i>	Goede gezondheid <i>Afwezigheid van verwondingen</i> <i>Afwezigheid van ziektes</i> <i>Afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen</i>
Goede huisvesting <i>Comfortabel klimaat</i> <i>Bewegingsvrijheid</i> <i>Comfortabel liggen en rusten</i> <i>Omgevingsverrijking</i>	Normaal gedrag <i>Expressie van sociaal gedrag</i> <i>Expressie van ander soort specifiek gedrag</i> <i>Positieve emotionele toestand</i> <i>Goede mens-dierrelatie</i>

3.2.3.2 Stress- en comfortsignalen

De stress- en comfortsignalen van de klasdieren zijn via observaties in kaart gebracht. In bijlage V zijn de ethogrammen te zien en in bijlage VI de ingevulde protocollen van de gedragsobservaties. De categorie 'overig gedrag' omvat al het gedrag wat het dier laat zien dat geen stress- of comfortgedrag is. Denk hierbij bijvoorbeeld aan eten, drinken en wassen.

De observatiemethode die werd gebruikt voor de observaties is "focal sampling". Hierbij focust de observator zich op een bepaald dier voor een bepaalde tijd en noteert alle relevante gedragingen voor het onderzoek. Dit werd gedaan aan de hand van een vooraf opgesteld ethogram (Mills & Nankervis, 1999). De data werd geregistreerd volgens de "continuous recording" methode. Met deze techniek is het

de bedoeling een zo exact en getrouw mogelijk beeld van het gedrag weer te geven. Deze methode moet de meest complete en nauwkeurige gegevens verschaffen (Mills & Nankervis, 1999). Het dier werd indien mogelijk twee keer vijftien minuten geobserveerd; één keer tijdens een moment van inzet en één keer buiten een moment van inzet. Wanneer het niet mogelijk was om tijdens een moment van inzet het dier te observeren, verviel deze observatie. De observaties zijn gestart wanneer de klasdieren naar inschatting niet meer onrustig zijn, omdat bijvoorbeeld de kinderen net het lokaal in kwamen of omdat zij eten kregen.

Tijdens de observaties werd steeds één individu bekeken, dat wil zeggen dat er in bijvoorbeeld een groep kippen slechts één kip werd geobserveerd en niet twee of meer kippen. De tijd werd opgenomen met de stopwatch-functie op een mobiele telefoon. De te observeren klasdieren waren willekeurig uitgekozen. Het gedrag van de klasdieren is ter plekke gescoord. Er zijn eenmalig opnames gemaakt die later terug zijn gekeken en gescoord. Dit omdat er anders te weinig tijd was om alle diersoorten te kunnen observeren in verband met een ander schoolbezoek.

3.2.4 Interview

Tijdens het interview werden enkele vragen gesteld door middel van een gestructureerd interview. Hierbij stonden de vragen van tevoren vast. Alle geïnterviewden gaven toestemming om van het interview audio-opnames te maken. Het interview duurde ongeveer vijftien minuten per keer.

De vragen die gesteld zijn tijdens het interview luiden als volgt:

1. Hoe wordt het dier ingezet?
2. Hoe gaan de kinderen om met het dier?
3. Wat gaat goed en wat zijn knelpunten met betrekking tot de omgang van de kinderen met het dier?
4. Ziet u wel eens aan een dier dat hij of zij iets fijn vindt of juist niet tijdens het omgaan met de kinderen?

3.3 Onderzoekspopulatie en steekproef

De onderzoekspopulatie van dit onderzoek bestond uit scholen van het primair onderwijs die klasdieren houden. Er werden alleen scholen worden ondervraagd en bezocht die één of meer van de zeven meest ingezette diersoorten voor AAE bezitten.

Hoewel er niet bekend was hoeveel scholen in Nederland AAE inzetten, kon er wel een schatting worden gemaakt. Via de website DUO werd er een scholenlijst opgesteld (Dienst Uitvoering Onderwijs, 2019). Op deze site is het mogelijk om zelf een lijst op te stellen met de benodigde gegevens, namelijk namen van scholen en e-mailadressen. Hieruit zijn twee lijsten gekomen, een lijst met de e-mailadressen van reguliere basisscholen en een lijst met de e-mailadressen van basisscholen met speciaal onderwijs. De verkregen lijsten hadden echter nog informatie van scholen die niet meer actief waren, en scholen die er twee keer in stonden. Beide lijsten zijn hierop ontdebeld. Het resultaat was een lijst met e-mailadressen van in totaal 5631 basisscholen in Nederland.

In 2016 is onderzoek gedaan naar Animal Assisted Education in het reguliere basisonderwijs in Nederland. Uit dit onderzoek van Regterschot bleek dat van de 371 respondenten van die enquête, 59 scholen gebruik maakten van AAE (Regterschot, 2016). Dit is 16% van de respondenten. De verwachting was dan ook dat van de 5631 scholen die voor dit onderzoek benaderd werden, 16% AAE gebruikt. Dit zouden 895 scholen zijn. Bij een steekproef van 269 scholen van de 859 die naar verwachting AAE

gebruiken, kan er gesproken worden over een representatieve steekproef voor het aantal scholen van het primair onderwijs in Nederland dat AAE gebruikt. De grootte van de steekproef was berekend met behulp van een online steekproef calculator, waarbij de foutenmarge op 5% stond, het betrouwbaarheidsniveau op 95%, de onderzoekspopulatie bestond uit 895 scholen en de mate van spreiding 50% was (steekproefcalculator, sd).

Uiteindelijk zijn er 249 respondenten geweest. Dit staat gelijk aan 4,4% van de scholen die gemaïld zijn. Van de respondenten houden 92 scholen één of meer van de zeven klasdieren die in dit onderzoek worden meegenomen. Dit is 1,6% van het totaal. Verder zijn van deze 92 scholen negen scholen bezocht waarbij in totaal voor 22 dieren checklists zijn ingevuld en gedragsobservaties zijn gedaan. Van de 22 gedragsobservaties zijn vijftien observaties gedaan buiten de inzet van het dier, en zeven observaties tijdens de inzet.

3.4 Dataverwerking

Hieronder staat beschreven hoe de verkregen ruwe data werd verwerkt.

3.4.1 Literatuuronderzoek

De resultaten van het literatuuronderzoek zijn gepresenteerd in hoofdstuk 4.1 Behoeftes en normen. Deze informatie is gebruikt als informatiebron voor andere delen van het onderzoek, zoals is weergegeven in het conceptueel model op bladzijde negentien.

3.4.2 Enquête

De resultaten van de enquête zijn gepresenteerd in hoofdstuk 4.2 Eerste inventarisatie welzijn klasdieren.

Om de data van de enquête te verwerken werd eerst van Google Forms het kommagescheiden bestand (CSV) van de data gedownload. Deze werd in Excel geopend met de standaardwaarden van importeren. Na het importeren waren nieuwe tabbladen in Excel gemaakt voor de verschillende onderdelen van het welfare quality model + inzet. Verder zijn aparte tabbladen gemaakt voor de verschillende diersoorten.

De vragen en antwoorden van de enquête hebben scores toegewezen gekregen. Vragen die enkel relevant waren voor het navigeren door de enquête of vragen die gesteld moesten worden om andere vragen goed te kunnen scoren zijn weg gelaten bij het scoren. De scores die behaald kunnen worden zijn een voldoende of onvoldoende. De criteria voor een voldoende of onvoldoende zijn opgesteld aan de hand van de informatie die naar voren kwam bij het literatuuronderzoek. Naast deze scores is per vraag ook aangegeven bij welk onderdeel van het Welfare Quality de vraag past. Niet alle criteria komen voor bij elke diersoort. Criteria die kunnen missen in de enquête zijn: afwezigheid van verwondingen, afwezigheid van ziektes, afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen, goede mens-dier relatie, positieve emotionele toestand, expressie ander soortspecifiek gedrag en comfortabel klimaat. Criteria die niet voorkomen als antwoord in de enquête zijn onderzocht in de observaties. Antwoorden worden gescheiden door een “;” wanneer één van de antwoorden voldoet. Als een combinatie nodig is worden de antwoorden door een “,” gescheiden. De tabellen van de enquêtevragen en scores is te zien in bijlage IV.

Na het opstellen van de tabellen wordt de data die in Excel staat gescoord. Wanneer “weet ik niet” werd aangevinkt als antwoord, bijvoorbeeld bij de vraag of het dier gevaccineerd wordt, werd die data verwijderd. Na het scoren werd geteld hoe vaak een voldoende en onvoldoende is behaald en wordt hier het gemiddelde van berekend. De voldoende en onvoldoendes komen niet voort uit de

gemiddelde scores van de scholen, maar per WQ categorie. Op die manier wordt gekeken in hoeverre per WQ categorie aan de criteria wordt voldaan, in plaats van hoeveel scholen aan de criteria voldoen.

3.4.3 Observatie

De observaties zijn opgedeeld in de behoeftes en gedragingen van het klasdier. De resultaten van de behoeftes en normen zijn te zien in hoofdstuk 4.3 De checklists: verdieping van de behoeftes. De resultaten van de gedragingen zijn te vinden in hoofdstuk 4.4 De gedragsobservaties: gedrag van de klasdieren.

3.4.3.1 Behoeftes

De ingevulde checklists zijn nagekeken en van de papieren versies is een digitale versie in Word gezet. Hierbij hebben antwoorden die voldoen aan de eisen voor een voldoende van een criteria een zwarte kleur en scores die hier niet aan voldoen een rode kleur. Naast het digitaliseren van de checklists in Word zijn deze geëxporteerd naar Excel om de frequenties van voldoende en onvoldoende te berekenen. Na het tellen van de voldoende en onvoldoende werden de percentages berekend per WQ categorie. Op die manier wordt gekeken in hoeverre per WQ categorie aan de criteria wordt voldaan.

3.4.3.2 Stress- en comfortsignalen

De data van de observaties werd schriftelijk genoteerd. Om verder met de data aan de slag te gaan werd de data gedigitaliseerd in Excel. In Excel zijn de gedragingen onderverdeeld in de groepen “stress”, “comfort” en “overig” aan de hand van het ethogram. Hierna is geteld hoe vaak er stress, comfort of overig gedrag is vertoond. Na het bepalen van de frequenties is berekend hoe lang het dier stress, comfort of overig gedrag heeft vertoond. Hierna is berekend welk percentage van de totale tijd de klasdieren stress, comfort en overig gedrag vertoonden.

3.4.4 Interview

De opnames van de interviews zijn eerst getranscribeerd. Na het transcriberen werden de interviews open gecodeerd (De Kok, 2018). Bij het open coderen hebben de lange fragmenten een aantal steekwoorden gekregen. Het fragment “Ja ik doe gewoon mijn ding en de kinderen kunnen binnen lopen van wat ben je aan het doen, kan ik je helpen? En dan helpen ze bijvoorbeeld mee om een hok te verschonen, ...” heeft bijvoorbeeld de open code “zelf vragen om te helpen” gekregen.

Na het open coderen van de tekstfragmenten werd axiaal gecodeerd. Hierbij zijn de open codes samengevoegd onder algemenere codes (De Kok, 2018). Deze algemenere codes zijn onderverdeeld in een positief effect of negatief effect. Een fragment kreeg de score positief effect wanneer blijkt uit het fragment dat het dier welzijn niet wordt benadeeld. Als de docent bijvoorbeeld aangaf dat de kinderen altijd uit zichzelf het water willen verversen, kreeg dit een score van positief. Als de docent bijvoorbeeld aangaf dat de kinderen graag vissen uit de vijver halen, kreeg dit een notatie van een negatief effect. Dit omdat het een negatieve ervaring voor het dier is als het dier onnodig uit het water wordt gehaald. De gecodeerde interviews zijn te vinden in bijlage VI.

Na het axiaal coderen is gezocht naar verbanden tussen de codes, het zogenoemde selectief coderen (De Kok, 2018). Bij het selectieve coderen worden alle antwoorden met elkaar vergeleken.

De geïnterviewden zijn geanonimiseerd door hen te noemen bij hun rol in de school en welk klasdier zij gebruiken, bijvoorbeeld docent groep vijf met klassenhond.

4. Resultaten

In dit hoofdstuk worden de onderzoeksresultaten besproken. Eerst worden de bevindingen uit het literatuuronderzoek besproken in hoofdstuk 4.1 Het literatuuronderzoek: behoeftes en normen, daarna de resultaten van de enquête in hoofdstuk 4.2 De enquête: eerste inventarisatie van de behoeftes. De resultaten van de observaties worden in hoofdstuk 4.3 De checklists: verdieping van de behoeftes en 4.4 De gedragsobservaties: gedrag van de klandieren besproken. Tot slot volgen de resultaten van de interviews in hoofdstuk 4.5 De interviews: wat zien de docenten?

4.1 Het literatuuronderzoek: behoeftes en normen

Het literatuuronderzoek is onder andere gebruikt om deelvragen te beantwoorden die later in het onderzoek nodig zijn voor andere deelvragen. Hoe dit in elkaar zit is te zien in figuur 2. Conceptueel model van het onderzoek.

4.1.1 Behoeftes van het klandier

Voor elk van de zeven klandieren gelden andere behoeftes die nodig zijn voor een goed welzijn. Deze behoeftes zullen hieronder per dier worden besproken. De behoeftes zijn opgedeeld aan de hand van het Welfare Quality model in de thema's voeding, huisvesting, gezondheid, algemeen gedrag en belangrijke stress- en comfortgedragingen. De belangrijke stress en comfortgedragingen zijn direct vertaald naar ethogrammen en ook gebruikt voor de gedragsobservaties.

4.1.1.1 Konijn

Voeding

Konijnen zijn herbivoren met een aangepast maag-darmkanaal om grote hoeveelheden vezelrijk voedsel met weinig calorieën te verteren. Een goed konijnen dieet bestaat voor het grootste deel uit vezels in de vorm van hooi en een complete konijnenvoeding. Ook mogen de konijnen dagelijks een extraatje in de vorm van groenvoer. De aanbevolen hoeveelheid vezels in konijnenvoeding varieert tussen de 13% en 20%, waarbij 12,5% onverteerbare vezels moet zijn. Onverteerbare vezels dragen onder andere bij aan de bewegingen van het maag-darmkanaal. De hoeveelheid onverteerbare vezels die in de voeding zit wordt vaak niet genoemd op verpakkingen. Het is daarom van belang om onbeperkt hooi te voeren. Hooi is een goede bron van vezels, biedt afleiding en helpt het konijn zijn tanden slijten en helpt bij de vorming van blindedarmkeutels. Idealiter hebben konijnen die als gezelschapsdier gehouden worden ook de mogelijkheid om buiten op een grasveld te grazen aan grassen en kruiden in de tuin. Dit doen konijnen ook in het wild. Verder is het belangrijk dat het droogvoer van konijnen bestaat uit konijnenbrok en niet uit gemengd voer. Gemengd voer ziet er leuk uit maar konijnen zullen alleen de dingen eten die zij lekker vinden. Daardoor lopen zij een groter risico om niet alle stoffen die zij nodig hebben binnen te krijgen. Ook worden aan het konijnenvoer van sommige gemengde voeders kleurstoffen en suikers toegevoegd. Dit wordt gedaan om de voeding aantrekkelijker te maken voor de eigenaar, maar draagt niet bij aan de gezondheid van het konijn. Konijnenbrok is een geperst brok waarin alle voedingsstoffen zitten die het konijn nodig heeft. Ook heeft het een betere verteerbaarheid van koolhydraten en wordt een overdaad aan koolhydraten voorkomen door de manier waarom de brok verwerkt is, namelijk door extrusie. Tot slot wordt door die extrusie ook de smaak verhoogd, waardoor het zeer geschikt is voor konijnen die moeilijke eters zijn. De hoeveelheid droogvoer die een konijn nodig heeft vanaf het moment dat zij een jaar oud zijn, ligt tussen de tien en twintig gram voer per kilo lichaamsgewicht per dag. Ook is onbeperkt vers water belangrijk. Een konijn drinkt ongeveer 50 tot 150 milliliter per kilo lichaamsgewicht per dag. Als het water op is kan het konijn niet genoeg vocht binnen

krijgen, stoppen met eten en kunnen er darmproblemen ontstaan. In oud water kunnen bacteriën zitten waar konijnen ziek van worden (Thissen, 2017).

Huisvesting

Om een konijn goed te huisvesten zijn er een aantal eisen waaraan moet worden voldaan. Als naar de natuurlijke behoefte van het konijn wordt gekeken, heeft die behoefte aan een aparte plek om zijn behoefte te doen, een plek om te schuilen en te rusten, diverse uren per dag beweging buiten het hok en contact met soortgenoten. Een konijnenhok is altijd te klein als het konijn niet of zelden vrij mag rondlopen. Zonder accessoires, zoals speeltjes en een toiletje, moet het hok vier keer zo lang als het konijn zijn als het konijn een aantal uur per dag los kan lopen (Muntz, 2017). Verder is het belangrijk dat het konijn languit moet kunnen liggen, volledig rechtop moet kunnen staan en dat hij zich vrij kan bewegen. De vereiste is, afhankelijk van de grootte van het konijn, zes tot acht vierkante meter ruimte voor twee konijnen. Voor elk extra konijn moet hier twee tot drie vierkante meter worden bij opgeteld. Een ren heeft een minimale oppervlakte nodig van drie vierkante meter per konijn (Oomkes, 2014). Het verblijf moet binnen op een plek staan die niet in de volle zon staat of tegen een verwarming, gezien konijnen moeilijk hun warmte kwijt kunnen. Als het konijn buiten gehouden wordt moet het verblijf op een schaduwplek staan en moet er rekening gehouden worden met het draaien van de zon. Verder moet het verblijf, ongeacht binnen of buiten, niet op de tocht of in de wind staan. Als bodembedekker kan men het best iets zachts kiezen, gezien het konijn in het wild ook op een zachte ondergrond leeft. Een voorbeeld van een geschikte ondergrond is hennepvezel. Dit is een zachte ondergrond, neemt veel vocht op en neutraliseert geuren. Ook is bijvoorbeeld een combinatie van kattenbakkorrels van maïskolven op de bodem en een zachte toplaag van vlasstrooisel geschikt. Een minder geschikte ondergrond is stro, omdat dit bijna geen vocht op neemt, stoffig kan zijn en in de ogen van konijnen kan prikken (Muntz, 2017). Het wc'tje of plashoekje van het konijn dient twee of drie keer per week schoongemaakt te worden. De rest van het hok hoeft minder vaak schoongemaakt te worden. De precieze frequentie hangt van het soort bodembedekker af, maar de vuistregel is eens per iedere twee weken (Dieren verblijf, 2017). In het verblijf zijn ook een aantal verrijkmogelijkheden nodig. Aangezien het konijn een prooidier is heeft deze behoefte aan een schuilplaats. Als het dier een goede schuilplaats heeft zal deze minder last hebben van stress en eerder bijkomen van een schrikreactie. Een goede schuilplaats is overdekt en heeft twee in-/uitgangen. Ook een konijntoilet en speeltjes, zoals een boomstam, wilgentakken of buizen zijn goede toevoegingen aan het verblijf. In de ren moet het konijn veilig kunnen zitten en wordt aangeraden om de ren te overdekken als deze buiten staat. Zo is het konijn beschermd van onder andere katten en honden. Ook is een schuilplaats voor het dier nodig in de ren en kunnen speeltjes worden toegevoegd (Muntz, 2017).

Gezondheid

Een konijn is een prooidier en zal niet snel laten zien dat er iets mis is. Daarom is het belangrijk dat men goed de gezondheid van het konijn in de gaten houdt. Er zijn een aantal punten waar iemand zelf op kan letten of het konijn gezond is. Het eerste punt is het gewicht. Een konijn heeft een gezond lichaamsgewicht wanneer de ribben en de ruggengraat makkelijk voelbaar zijn, maar niet uitsteken. Als deze niet te voelen zijn is het konijn te dik en moet met de dierenarts overlegd worden over een dieet. Ook het gebit is een aandachtspunt. De tanden horen goed op elkaar aan te sluiten en recht af te slijten. Als de tanden scheef staan of afslijten kan het dier mogelijk niet meer goed eten met de gevolgen van dien. Als de tanden heel slecht zijn kunnen ze getrokken worden. Verder heeft een gezond konijn een glanzende, aansluitende vacht en ze verharen minimaal twee keer per jaar. Tijdens de rui kan het fijn

zijn om een konijn te borstelen of zachtjes te plukken om losse haren uit de vacht te halen. De nagels van het konijn moeten regelmatig geknipt worden. Als dit niet gebeurt groeien de nagels krom wat ervoor kan zorgen dat het dier moeilijk gaat lopen. Op zijn tijd kan dit leiden tot misvormingen en zelfs darmproblemen, omdat het dier minder beweegt en verstopt raakt. Hoe vaak de nagels geknipt moeten worden hangt af van de ondergrond waar het konijn op staat. Als het dier vaak op een harde ondergrond kan lopen zullen de nagels sneller slijten. Als het dier geen harde ondergrond heeft kan een stoeptegels worden neergelegd rond de voerbak of hooiruif zodat de nagels hierop slijten. Verder moeten de ogen en oren er gezond uit zien. De ogen moeten geen irritaties hebben, omdat bijvoorbeeld hooi in het oog prikte, en niet tranen. Tranende ogen kunnen een teken zijn van verstopte traanbuizen, tandproblemen of ziekte. De oren moeten schoon en droog zijn en het dier houdt het hoofd recht. Als het konijn last van zijn oor heeft houdt deze waarschijnlijk het hoofd scheef met de pijnlijke kant naar beneden en krabt het dier hieraan. Dit kan worden veroorzaakt door oormijt en dit is ook besmettelijk voor mensen. De voeten van een konijn zijn ervoor gemaakt om over zachte ondergronden te lopen. Gezien konijnen vaak worden gehouden op hardere ondervloeren dan in het wild kunnen zij last krijgen van zere hakken of voetzweren. Als dit ontstaat zijn er vaak meerdere factoren die een rol spelen, zoals overgewicht, beweging en voeding. Bij voetproblemen moet een plan met de dierenarts gemaakt worden om een goed behandelplan op te stellen. Tot slot kan ook de ontlasting veel zeggen over de gezondheid van een konijn. De ontlasting van het konijn horen droge,

Figuur 3. Blindedarmkeutel (links) en gewone keutel (rechts) van een konijn

vezelige keutels te zijn. Naast deze droge keutels maakt een konijn ook blindedarmkeutels. Blindedarmkeutels zijn te herkennen als een nat groepje keutels. De dieren eten deze keutels op en zij horen niet in het verblijf aanwezig te zijn (Muntz, 2017). Een voorbeeld van beide keutels is te zien in figuur 2 (Diersporengids, sd). Bij konijnen komen twee besmettelijke, ernstige virusziekten voor; myxomatose en het viraal haemorrhagisch syndroom. Ook bekend onder de afkortingen VHS, VHD, RHD, RVHD en RCD. Hiervoor moet het konijn jaarlijks worden ingeënt (LICG, 2019).

Algemeen gedrag

Konijnen leven van nature in grote groepen in graslanden, duinen of heiden. Zij markeren hun territorium door keutels achter te laten, plasjes achter te laten en door met hun kin langs voorwerpen te wrijven. Bij konijnen is een hiërarchie aanwezig. Zo rijdt bijvoorbeeld een vrouwtjes konijn op een mannetje om haar dominantie te tonen. Verder hebben konijnen zelf gegraven gangstelsels en holen waar zij schuilen. De holen stelsels hebben meerdere uitgangen. Konijnen zijn veel bovengronds om te zoeken naar voedsel en te rennen en te spelen. Eten doen zij vooral in de ochtend en avond. Midden op de dag is het rust moment voor konijnen. Gezien zij in groepen leven is het voor konijnen noodzakelijk om samen met minstens één soortgenoot te leven. Zo kunnen zij sociaal gedrag vertonen, zoals elkaar wassen, samen te eten en tegen elkaar aan te liggen (LICG, 2019c).

Belangrijke stress- en comfortgedragingen

Tabel 4. Ethogram konijn

	Gedragselement	Afkorting	Omschrijving
Comfort-signaal	Zachtjes knarsen	knrs	Het konijn maalt met de tanden en maakt een zacht knarsend geluid.
	Klikken	Klik	Het konijn maakt een klikgeluid met zijn tanden.
	Ontspannen ogen	Onto	Het konijn laat geen speciale gedragingen zien en heeft kleine ogen en/of knippert met de oogleden, zonder spanning rondom de ogen.
	Ontspannen liggen	Ontl	Het konijn ligt op zijn zij op de grond zonder spanning om de ogen en met de voeten zijwaarts naast het lichaam.
	Voorwerpen gooien	Gooi	Het konijn pakt een voorwerp in zijn bek vast. Daarna gooit het konijn zijn hoofd omhoog, en eventueel een deel van zijn bovenlichaam, met als doel het voorwerp in de bek te gooien.
	Bunny flop	Flop	Het konijn staat en laat zich omvallen op zijn zij, waarna het dier ontspannen blijft liggen.
	Binky	Bink	Het konijn rent en maakt een sprong. Tijdens deze sprong wordt de achterkant van het konijn een andere kant op gegooid.
Stress-signaal	Uitschudden	Schud	Het konijn beweegt zijn lichaam voor een paar seconden snel heen en weer waarbij de poten op dezelfde plek op de grond blijven staan
	Pootje heffen	Poot	Het konijn staat op 3 poten en haalt één van zijn voorpoten van de grond.
	Tandenknarsen	Tknrs	Het konijn maalt met de tanden en maakt een hard knarsend geluid. De ogen zijn hierbij groot.
	Tongelen	Tong	Het konijn beweegt zijn tong snel achter elkaar in en uit zijn bek
	Freeze	Frz	Het konijn zit gespannen in de situatie, het lijf van het dier is verstijfd en hij heeft grote gespannen ogen.
	Stampen	Sta	Het konijn slaat één of meerdere achterpoten hard tegen de grond.
	Gillen	Gil	Het konijn maakt een gillend geluid en heeft grote ogen en een aangespannen lichaam.
	Ademhaling	Adem	Het konijn haalt op een snelle manier adem, te zien aan het snel op en neer gaan van de borst van het konijn
	Niezen	Nies	Het konijn schudt met de kop en maakt door de neus en mond een nies geluid.
	Bolle ogen	Bol	Konijn maakt zijn ogen groot en rond en er is spanning rondom de ogen te zien.
	Heen en weer rennen	HeWe	Het konijn beweegt zich voort telkens in dezelfde richting en weer terug

	Kopschudden	Kop	Het konijn beweegt zijn hoofd in een schuddende beweging steeds achter elkaar.
	Tralie knagen	Tra	Het konijn kauwt herhaaldelijk op de tralies van het hok.
	Zinloos graven	Zgra	Het konijn maakt graafbewegingen met zijn voorpoten op een harde bodem of draadgaas
Overig gedrag	Overig gedrag	Overig	Alle gedragingen die het konijn laat zien die niet eerder zijn beschreven in het ethogram.

(Muntz, 2017).

4.1.1.2 Hond

Voeding

Nederland telt bijna twee miljoen honden als huisdier. Honden zijn grotendeels vleeseters, maar zij kunnen ook plantaardig voedsel opnemen. Hondenvoer is in veel verschillende vormen beschikbaar. Namelijk droogvoer, diner, nat voer en diepvriesvoer. Het is belangrijk dat alle voedingsstoffen aanwezig zijn in het voer. Diervoeders die hieraan voldoen worden aangeduid met “compleet” of “volledig”. Het is belangrijk dat nooit vitamine- en mineralenmengsels aan het eten worden toegevoegd, zonder overleg met een dierenarts. Ook is het mogelijk zelf het dieet voor de hond samen te stellen, maar dit dient gedaan te worden met advies van een voedingsdeskundige, zodat de hond geen tekorten oploopt. De hoeveelheid voer die een hond nodig heeft, hangt af van zijn formaat, leeftijd en activiteit. Zo hebben honden die gecastreerd zijn, hebben ongeveer 30% minder voer nodig omdat ze minder energie verbruiken. Honden die zwanger zijn hebben juist meer voeding nodig. Het is belangrijk om de hond regelmatig te wegen om zijn gewicht in de gaten te houden. Verder is het belangrijk dat eten altijd eerst op kamertemperatuur gebracht wordt en dat er altijd vers water klaar staat. Ook mag een hond geen botjes en geen rauw varkensvlees te eten krijgen (LICG, 2013). De botjes kunnen schade aanrichten als deze gegeten worden en in het rauwe varkensvlees kan een bacterie zitten die een infectie kan veroorzaken (Anastasio, 2017). Tot slot moeten honden na het eten voldoende rust krijgen, anders lopen zij het risico van een maagverdraaiing (LICG, 2013).

Huisvesting

Honden zijn van nature groepsdieren en horen dan ook te leven met hun groepsgenoten bij iemand thuis. Sommige hondenrassen kunnen ook buiten gehouden worden, mits zij met andere honden worden gehuisvest en genoeg contact, aandacht en beweging krijgen met hun eigenaar. Een hond moet zijn eigen plek hebben om zich te kunnen terugtrekken. Denk hierbij aan een mand, kussen of bench. Als de bench goed is aangeleerd is dit voor veel honden een prettige lig plek waar zij zich veilig voelen. Toch is het belangrijk dat een hond niet urenlang in zijn bench opgesloten zit. De eigen plek van een hond moet op een rustige, niet op de tocht staande, plek staan waarbij ze de kamer kunnen overzien. Verder moet een volwassen hond minimaal vier keer per dag worden uitgelaten op vaste tijden. Hoe lang de hond moet worden uitgelaten en de mate van activiteit hangt af van de leeftijd, ras en het karakter van de hond. Pups moeten vaker en korter uitgelaten worden dan volwassen honden. Een hond kan zijn energie geestelijk kwijt door te spelen en te trainen. De spelvoorwerpen zoals flostouwen of takken mogen geen splinters en losse of scherpe onderdelen bevatten (LICG, 2013).

Gezondheid

Het gebit, de ogen, oren en de vacht van de hond moeten regelmatig gecontroleerd worden. Zo mag er bijvoorbeeld geen viezigheid in de oren zitten, moet de vacht glanzend zijn en de ogen helder. De nagels

mogen de grond niet aanraken bij normaal staan, en moeten worden bijgeknipt worden als dit wel zo is. De ontlasting van de hond is stevig en hij heeft een goede eetlust. Bij het aanschaffen van een hond moet gelet worden op erfelijke aandoeningen. Veel erfelijke aandoeningen zijn rasgebonden. Een bekende, veel voorkomende, aandoening is heupdysplasie, waarbij de heup misvormd is. Dit wordt deels erfelijk bepaald en deels door zaken als voeding en belasting. Naast erfelijke aandoeningen zijn er ook besmettelijke ziekten waartegen de hond ingeënt moet worden. Deze zijn parvo, hondenziekte, hepatitis en de ziekte van Weil. Tot slot moeten volwassen honden vier keer per jaar ontwormd worden en het hele jaar door worden beschermd tegen vlooien en teken (LICG, 2013).

Algemeen gedrag

Voor een goede omgang met de hond, en goede verzorging, is belangrijk dat het gedrag van de hond begrepen wordt (Sophia Vereniging, sd). Honden dienen daarom een goede relatie te hebben met hun baas, waarbij de baas duidelijke leiding geeft. Zo wordt ongewenst gedrag naar mens en dier voorkomen. Om dit probleemgedrag te voorkomen is het belangrijk om de hond als pup goed te socialiseren. In de eerste socialisatiefase van de pup leert het dier omgaan met soortgenoten, andere dieren en met mensen. Ook leert de pup omgaan met nieuwe prikkels verwerken. Zo leert de pup bijvoorbeeld hoe hij moet reageren als onbekende mensen binnen komen of als de stofzuiger aan staat. In de tweede socialisatiefase moet herhaald worden wat de pup eerder al geleerd heeft. Het socialiseren moet geruime tijd gedaan worden. Hiermee moet zeker een half jaar worden doorgegaan, maar langer is beter. Verder dient de hond genoeg gelegenheid te krijgen om zijn energie kwijt te kunnen door te wandelen, te spelen en te trainen (LICG, 2013). **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** laat een aantal honden gedragingen zien die de hond kan vertonen. Wanneer de hond ontspannen is heeft het dier een neutrale houding, waarbij er geen spanning in het lichaam zit. Per hondenras is verschillend wat een neutrale houding is, zo dragen terriërs bijvoorbeeld van nature hun staart hoog en is in een neutrale houding hun staart horizontaal. Een windhond draagt echter zijn staart laag en zal bij een neutrale houding deze tegen de achterpoten aan hebben hangen. Een onderdanige hond kijkt omhoog naar de persoon hoger in de rangorde. De staart is lager dan bij een neutrale houding en de oren staan ook iets lager dan normaal. Verder leunt het lichaam wat achterover en kan het dier iets in elkaar zijn gedoken. Wanneer een hond dominant is naar een ander staan de oren meer naar voren dan bij de neutrale houding, leunt het lichaam naar voren en is de staart hoger dan normaal. Ook maakt het dier zijn lichaam groot en strak. Als een hond dominant-agressief wordt laat het dier ook de voortanden zien. Een bange hond is vaak in elkaar gedoken en heeft de staart tussen de achterpoten of zelfs tegen de buik aan. Indien mogelijk zal het dier willen vluchten. Het dominante gedrag en extreem onderdanig gedrag kunnen probleemgedragingen worden als het dier geen duidelijke leiding krijgt in hoe het zich wel moet gedragen. Als het dier in een conflictsituatie zit, en niet weet wat het moet, kan de hond overspronggedrag vertonen. Hierbij vertoont de hond gedragingen die niet logisch lijken bij de situatie, zoals bijvoorbeeld krabben op de grond, snuffelen of gapen (Honden plein, sd).

Belangrijke stress- en comfortgedragingen

Tabel 5. Ethogram hond

	Gedragselement	Afkorting	Omschrijving
Comfort-signaal	Kwispelen	Kwi	De hond kwispelt met zijn staart en heeft verder een ontspannen lichaam.
	Ontspannen	Ont	Mond ontspannen en enigszins open, de tong kan zichtbaar zijn en over de ondertanden

			hangen. Staart lager dan horizontaal, maar tamelijk ver van de achterpoten verwijderd, soms ontspannen kwispelend.
	Liggen	Lig	De hond neemt een houding aan waarbij zijn buik of flank de grond raakt en hij hierbij zijn poten ontlast. Het lichaam is hierbij ontspannen.
	Enthousiasme	Ent	Breeduit kwispelen, waardoor de heupen heen en weer worden bewogen.
	Spelen	Spel	Alle gedragingen die volgen na het tonen van een spelboog waarbij de voorpoten vooruit worden gestrekt en de voorkant van het lichaam naar beneden wordt gebracht, totdat de hond weer rustig en ontspannen is.
Stress-signaal	Wegdraaien	Weg	De hond draait zijn kop of hele lichaam af van een prikkel die het dier wil vermijden.
	Freeze	Frz	De hond zit gespannen in de situatie en het lijf van het dier is verstijfd.
	Oogwit	Oogw	Het dier heeft gespannen ogen en het oogwit is te zien.
	Tongelen	Tong	De hond beweegt zijn tong achter elkaar snel in en uit zijn bek, en likt daarbij zijn lippen en/of neus af.
	Poot heffen	Poot	De hond staat op 3 poten en één van de voorpoten is van de grond getild.
	Hijgen	Hijg	Het dier hijgt met opgetrokken, gespannen, mondhoeken, gespannen tong die een beetje uit de bek steekt, wijde ogen die het oogwit tonen en een gespannen houding.
	Gapen	Gaap	De hond opent ver zijn mond, ademt diep in, daarna diep uit en sluit zijn mond.
	Ijsberen	Ijs	De hond loopt onrustig door de ruimte heen.
Overig gedrag	Overig gedrag	Overig	Alle gedragingen die de hond laat zien die niet eerder zijn beschreven in het ethogram.

Bron: (Boersma, sd) (De Ruiters, 2014)

4.1.1.3 Vis

Er bestaan veel verschillende vissoorten. Deze soorten hebben allemaal andere behoeftes. Daarom wordt er onderscheid gemaakt tussen drie hoofdgroepen; tropische zoetwatervissen, zoutwatervissen, en vijfvissen. Ook worden soms vissoorten benoemd die veel gehouden worden, zoals de goudvis.

Voeding

Verschillende soorten vissen hebben verschillende soorten voeding nodig. Voor de meeste vissoorten is afwisseling belangrijk. Levend voer heeft hierbij de voorkeur, dat dan kan worden afgewisseld met droogvoer. Bij levend voer kan worden gedacht aan watervlooien, tubifex of muggenlarven. Het droogvoer is meestal zo samengesteld dat alle gewenste voedingsstoffen hierin zitten (van Berkom, et al., 1977). De veel gehouden sluiersstaart kan het beste zinkend voer krijgen. Bij het happen naar

drijvend voer, zoals vlokken, krijgt de sluiersaart snel te veel lucht binnen. Door een te grote hoeveelheid lucht in de zwemblaas raakt de sluiersaart uit evenwicht en gaat op zijn kop zwemmen (LICG, 2018c). Bij bodembewoners moet ook voeding worden aangeboden dat naar de bodem zinkt zodat ook zij hun voedingsstoffen binnen krijgen. Vissen moeten elke één tot twee dagen gevoerd worden. Hierbij moet erop worden gelet dat er niet meer gevoerd wordt dan de vissen in enkele minuten kunnen opeten. Voedsel wat overblijft zinkt naar de bodem en kan tot vergiftiging van het water leiden (van Berkomp, et al., 1977).

Huisvesting

Net als bij de voeding hebben verschillende soorten vissen ook een verschillend soort verblijf nodig. Het verblijf is misschien wel de belangrijkste factor wat betreft het welzijn van vissen. De samenstelling van het water speelt bijvoorbeeld een belangrijke rol bij het gedrag, de kleur, de gezondheid en de groei van de vissen (Schliewen, 2001). Veel uitbraken met bacteriën, schimmels of parasieten zijn het gevolg van een verminderde weerstand door stress wat in veel gevallen wordt veroorzaakt door een afwijkende waterkwaliteit (Werkman, Deel 2. De aankoop en opvang van nieuwe vissen, 2007). Directe maatstaven voor een goede waterkwaliteit zijn: de totale hardheid, de carbonaathardheid, de zuurgraad van het water, het nitriet/nitraatgehalte, het zuurstofgehalte en het chloorgehalte. De meeste vissen kunnen in matig hard tot hard water gehouden worden, tussen de 8-12 DH°. De carbonaathardheid verschilt per soort vis. Tropische zoetwatervissen hebben gemiddeld een carbonaathardheid nodig van 4 DH°, terwijl zoutwatervissen een carbonaathardheid nodig hebben van ongeveer 9 DH° en vijvervissen ongeveer 7 DH°. De zuurgraad wordt gemeten met de pH-waarde. De meeste tropische zoetwatervissen leven het beste in neutraal tot zwakzuur water met een pH van 6,5 tot 7. De pH-waarde van een vijver en een zoutwater aquarium mag tussen de 7 en 8,5 liggen. Het nitraatgehalte mag voor de meeste vissen niet hoger liggen 25 mg/L. Het nitrietgehalte daarentegen mag niet hoger dan 0,2 mg/L zijn. Zuurstofgehalte kan het beste gemeten worden aan het gedrag van de vissen. Wanneer het zuurstofgehalte te laag is, zullen de vissen naar de oppervlakte zwemmen om lucht te happen. De hoeveelheid chloor in het water kan het best beperkt worden van 0 tot 0,02 mg/L. Elke één tot twee weken moet een kwart tot een derde deel van het water in een aquarium ververs worden. Een goede filterpomp draagt ook bij aan het schoonhouden van het water en is noodzakelijk. Naast een filterpomp is voor warmwatervissen een verwarmingselement ook onmisbaar (Schliewen, 2001). Behalve de waterwaarden is de inrichting van het visverblijf ook van belang. Zo moet het verblijf groot genoeg zijn voor de vissen die erin gehouden worden. Enkele vuistregels zijn dat het wateroppervlak per centimeter vislengte zonder staart minstens 120 centimeter² moet zijn voor zoutwatervissen, 75 centimeter² voor koud water zoetwatervissen en 25 centimeter² voor tropische zoetwatervissen. Een zoetwatervis van vijf centimeter die leeft in koud water heeft bijvoorbeeld een wateroppervlakte van minimaal 375 centimeter² nodig (Werkman, Deel 2. De aankoop en opvang van nieuwe vissen, 2007). Het houden van vissen in vissenkomen is uitgesloten. Een vissenkomp leidt tot stress, ziekte en vroegtijdige dood (Sophia Vereeniging, 2019). Een aquarium voor de veel gehouden 'gewone' goudvissen moet minimaal 100 cm lang zijn, maar pas in een groter aquarium zal de goudvis tot zijn volle afmetingen door kunnen groeien (15 tot 20 centimeter). Sluiersaarten blijven meestal iets kleiner maar zullen uiteindelijk ook een aquarium van 100 centimeter nodig hebben (LICG, 2018d). Voor de meeste vissen is een bodembedekking van zand of fijn grind met een korrelgrootte van één tot drie mm geschikt. Zwemmen er bodemvissen in het verblijf die graag woelen, dan is zand een betere keuze. Daarnaast is het belangrijk om het visverblijf goed te beplanten. Hierin valt veel te variëren. Als schuilgelegenheid kan naast planten ook (kien)hout gebruikt worden voor de vissen. De keuze van de vissoorten in één verblijf komt vaak erg nauw, er kunnen alleen vissen

samenleven die dezelfde eisen aan het water stellen. Een algemene regel is: hoe geringer de visbezetting, des te beter het aquarium of de vijver functioneert (Schliewen, 2001).

Gezondheid

Zoals hierboven al genoemd valt de gezondheid van de vis vaak nauw samen met de waterkwaliteit, maar ook de inrichting en het voedsel hebben hier invloed op. Om een zieke vis te herkennen moet goed op de vis gelet worden. De huid van de vis moet glad en effen zijn, evenals de vinnen. Samengeknepen of gerafelde vinnen, verkleuringen, vlekjes of stipjes, heftig ademen of wijd openstaande kieuwdeksels duiden vaak op ziekten (Schliewen, 2001). In afbeelding 4 is een voorbeeld te zien van een vis die geïnfecteerd is met een schimmel, ook pluus op de vis is een teken van ziekte (The Pond Shop, 2017).

Figuur 4. Vis met schimmel

Algemeen gedrag

Vissen hebben, net als andere dieren, de behoefte om natuurlijk gedrag uit te oefenen. Wanneer vissen zich op hun gemak voelen, zijn ze voortdurend op zoek naar voedsel. Hierbij woelen ze in de bodem en grazen ze de algen van planten (Sophia Vereeniging, 2019). Vissen vinden het fijn om een schuilplek te hebben, bijvoorbeeld tussen de planten. Ook hebben vissen een pikorde. In te kleine groepjes vissen ontstaat snel een vorm van agressie binnen de eigen soort. De zwakste vissen kunnen hier erg onder leiden en sterven uiteindelijk aan stress (Pets Place, 2017). De kleurintensiteit van de vis wordt zichtbaar lichter als deze voor langere tijd gestrest is en veroorzaakt lang aanhoudende stress tot uitputting van energievoorraden, wat schade aan de huid en vinnen kan veroorzaken (Leenstra, Sietze; Scheerboom, Jos, 2014a). Een visgroep moet daarom in goede mannetjes/vrouwtjes verhouding worden gehouden. Vissen hebben een sterke biologische klok. Als dit ritme er niet is door het ontbreken van een lamp met schakelklok kan het gebeuren dat 's nachts actieve vissen niet tevoorschijn komen om voedsel te zoeken. Dit geldt niet voor vijvers (Pets Place, 2017).

Belangrijke stress- en comfort gedragingen

Voor vissen zijn geen ethogrammen gemaakt, omdat stress en comfort voornamelijk van de huisvesting af hangt. Zo heeft onder andere de samenstelling van het water een belangrijke rol bij het gedrag, de kleur, de gezondheid en de groei van de vissen (Schliewen, 2001). Meer informatie hierover is te vinden in hoofdstuk 4.1.1.3 bij het blok huisvesting.

4.1.1.4 Kip

Voeding

De voeding van een kip bestaat uit pluimveekorrel of -meel als basisvoer, aangevuld met graan en groenvoer. Bij voer in meelvorm zijn de kippen veel langer bezig om hun voedsel op te eten. Omdat ze bezig zijn met voer zoeken kan dit verenippen tussen kippen voorkomen. Een nadeel van meel is wel dat er vaak meer gemorst wordt. Ook kan meel in kuiven of baarden blijven hangen van de kip, waarna hokgenoten ernaar gaan pikken. Wanneer er korrel wordt gevoerd is het belangrijk dat de grootte van de korrel past bij de grootte van de kip. Een volwassen kip eet, afhankelijk van grootte, activiteit en omgevingstemperatuur, gemiddeld 30 tot 100 gram voer per dag. Tijdens de ruiperiode horen de kippen zogenaamd onderhoudsvoer te krijgen. Dit is in plaats van een legkorrel of legmeel. Ondanks dat kippen

graan erg lekker vinden worden zij er snel te dik van. Om die reden mag maximaal 10% van de totale voeding bestaan uit een graanmengsel. Graanmengsels van kippen bevatten meestal haver, tarwe, maïs en gerst. Soms wordt dit aangevuld met kleine zonnebloempitten. Zonnebloempitten zijn wel minder geschikt voor kippen, gezien deze erg vet zijn. Voor kleine kippenrassen is het beter om een graanmengsel met gebroken granen aan te bieden, omdat de granen anders te groot zijn voor de snavels. Verder moet het graanmengsel glanzende granen bevatten met een frisse geur en weinig stof. Het voer, zowel het compleet voer als de graanmengsels, dienen in goed afgesloten tonnen bewaard te worden in een droge, koele ruimte. Omdat het vitaminegehalte in de loop van de tijd afneemt is het niet verstandig grote hoeveelheden voer in één keer in te slaan. Naast compleet voer en graanmengsels eten kippen ook graag groenvoer. Verschillende bessen, groenten, kruiden en fruit kunnen gegeven worden. Ook kunnen kippen genieten van regenwormen, meelwormen of maden als extraatje. De niet opgegeten resten groenvoer dienen aan eind van de dag uit het verblijf worden gehaald. Kippen eten kiezels om de zaden die zij eten te verteren. Deze kiezels malen in de maag het voedsel fijn. Om die reden moeten er maagkiezels worden aangeboden in een apart bakje. In dat aparte bakje moet ook grit aangeboden worden voor de kippen tijdens de eileg. Uit dit grit haalt de kip extra kalk voor de vorming van de eierschalen. Dit grit kan in plaats van in een apart bakje ook aangeboden worden als bodembedekking in de legnesten. Tot slot dient te allen tijde vers drinkwater aanwezig te zijn. Daarbij verdient het de voorkeur om de drinkbakken op een verhoging te plaatsen of op te hangen, zodat er geen vuil in komt. De drinkbakken dienen in de schaduw te staan. In de zomer kan het nodig zijn de waterbakken meerdere keren per dag bij te vullen. In de winter moet juist worden voorkomen dat het water bevriest. Kippen drinken gemiddeld 250 ml per dag. (LICG, 2017).

Huisvesting

Kippen zijn groepsdieren en moeten dus samen met soortgenoten gehouden worden. Een groep kan bestaan uit alleen hennen of één haan met minimaal twee hennen. Voor kleine aantallen kippen zijn kant-en-klare kippenhokken te koop. Voor een groter koppel zal echter al snel zelf een verblijf gebouwd moeten worden. Voor middelgrote rassen is het minimale oppervlak wat zij beschikbaar moeten hebben 1,5 m² per dier: 0,5 m² nachthok en 1 m² ren. Voor een krielras is het minimale oppervlak minstens 0,75 m²: 0,25 m² nachthok en 0,5 m² ren. Voor kippen geldt echter, hoe groter het leefoppervlak hoe beter. Omdat kippen slecht tegen hitte en tocht kunnen moet het verblijf op een plek staan waar de kippen altijd mogelijkheid hebben tot schaduw en niet in de tocht staan. Tocht langs de grond kan voorkomen worden door de ingang van de ren naar het nachthok 20 centimeter tot 60 centimeter boven de grond te plaatsen. Bloedluis in het nachthok kan worden tegengehouden door de binnenzijde van het nachthok met glad plaatmateriaal af te werken en dit te witten met witkalk. De bodem bestaat bij voorkeur uit beton met zaagsel, vlas, hennepstro, koolzaadstro of gehakseld stro als bodembedekking. De loopplank van tussen het nachthok en de ren moet om de tien centimeter een dwarslatje hebben, zodat de kippen grip kunnen houden. Verder moeten in het nachthok zitstokken aanwezig zijn. Deze zitstokken moeten rechthoekig tot ovaalvormig zijn, waarbij het breedste vlak boven ligt. De breedte van het vlak hangt af van de grootte van de kip en varieert tussen de vier centimeter voor krielkippen en zeven centimeter voor zware kippen. De stokken mogen niet doorbuigen als de kip hierop zit. Ook de hoogte van de zitstokken hangt van de grootte van de kip af. Afhankelijk van het ras moeten deze 15 tot 80 centimeter boven de grond hangen. Kortpotige of zware rassen 15 centimeter, lichte rassen kunnen redelijk vliegen en kunnen tot 80 centimeter. De stokken moeten allemaal op dezelfde hoogte gehangen worden. Dit kan gevechten opleveren, omdat een kip graag hoger zit dan zijn hokgenoten. Om te voorkomen dat de staartveren beschadigen kunnen de stokken het beste 30 tot 40 centimeter van de

wand af geplaatst worden. Gemiddeld passen vier tot vijf krielkippen tot twee of drie zwaardere kippen op een zitstok van een meter. Door de stokken afneembaar te maken en mestplankjes onder de zitstokken te plaatsen kan het schoonmaken van het hok makkelijker gemaakt worden. Legnesten moeten op een donkere hoek van het nachthok geplaatst worden en lager dan de zitstokken, zodat ze niet als slaapplaats gebruikt worden. Maak de legnesten van vochtwerend plaatmateriaal met zo min mogelijk kieren en leg een laagje hooi of stro neer als bodembedekking. Een hen moet zich minstens in het legnest kunnen omdraaien. Met een afmeting van 30 centimeter lang bij 30 centimeter breed bij 40 centimeter is een legnest groot genoeg voor een licht kippenras. Voor een krielkip mag het legnest iets kleiner zijn. De voorkant van het legnest moet open zijn en er moet worden voorkomen dat kippen op de bovenkant van het legnest gaan zitten. Dit kan gedaan worden met een aflopend dak of door geen dak op de legnesten te plaatsen. Per drie hennen moet er minstens één legnest zijn, op gelijke hoogte met andere legnesten en 10 tot 40 centimeter van de grond (LICG, 2017). Het verblijf dient wekelijks schoongemaakt te worden. Denk hierbij aan het schoonmaken van de eet- en drinkbakken, zitstokken, klimtoestellen en de grond. Dagelijks moet de mestplank gekrabd worden en ontlasting worden verwijderd uit het verblijf. De legnesten moeten in de zomer maandelijks schoongemaakt worden en in de winter iedere twee maanden (Aveve, 2016). In het kippenverblijf moet ook een elektra-aansluiting zijn. Hierop kan een drinkbakverwarmer en verlichting op worden aangesloten. Voor de leg is minstens tien uur licht per dag nodig en tenminste acht uur onafgebroken duisternis. TI-verlichting is uit de boze. Het knipperen van de tl-lampen kunnen de kippen waarnemen wat voor stress zorgt. De ren van het kippenverblijf dient overdekt te zijn. Een overdekte ren houdt roofdieren buiten en beschermt de ren van vogelpoep van andere vogels waar mogelijk ziekteverwekkers in zitten. De bodem van de ren bestaat bij voorkeur uit beton of tegels met een laag schoon zand van tenminste twintig centimeter dik. Als de ren geen harde bodem heeft moet de grond van de ren wat hoger liggen dan de omliggende grond. Op die manier loopt er geen water in de ren. Wel kunnen roofdieren als vossen zich een weg onder het gaas door graven als de ren geen harde bodem heeft. Tot slot hebben kippen behoefte aan zandbaden. Ze dienen daarom een bak met schoon zand op een zonnige plek tot hun beschikking te hebben. De opstaande rand van de bak moet ongeveer twintig centimeter hoog zijn, zodat het schone zand in de bak blijft. Verdere afmetingen van de bak variëren tussen de 55 bij 55 centimeter tot 100 bij 100 centimeter (LICG, 2017).

Gezondheid

Vaak worden gezondheidsproblemen bij kippen veroorzaakt door parasieten. Inwendige parasieten bij de kip zijn wormen. Verschijnselen van infecties met deze parasieten treden lang niet altijd op, vooral niet bij jonge dieren. De verschijnselen die voor kunnen komen als de kip een worm heeft zijn vermagering, lusteloosheid bol zitten met opgezette veren, diarree, groeivertraging, stoppen van de eiproductie ne het bleek worden van de kam en de lellen. Goede hygiëne is belangrijk in de preventie van infecties. Het hok dient daarom regelmatig te worden schoongemaakt. Naast inwendige parasieten zijn er ook uitwendige parasieten waar de kip last van kan hebben. Denk hierbij aan luizen, vlooiën en mijten. Deze uitwendige parasieten jeuken waardoor de kip onrustig gedrag gaat vertonen en een slecht verenkleeft heeft door krabben en pikken. Ook kunnen kippen lijden aan bloedarmoede door een infectie met bloedluis. Bloedluizen verschuilen zich overdag in kieren en spleten van het hok, onder zitstokken, onder legnesten, onder voerbakken, en in het strooisel. In de avond en nacht komen ze naar buiten om het bloed van de kippen te zuigen (LICG, 2017). Bloedluis kan voorkomen worden door het hok preventief jaarlijks wit te kalken en door regelmatig nat het kippenhok te reinigen (Van Geloof, 2013). Kalkpoten is een andere ziekte die kippen kunnen oplopen door een parasiet. De kip krijgt dan

vuilwitte droge korsten tussen de schubben van de poten, soms zo uitgebreid dat het dier niet meer kan lopen. Bloedluis en klakpoten worden veroorzaakt door mijten. Een preventieve maatregel hiertegen is het hok met witte klak behandelen. Naast ziekten door parasieten kunnen kippen ook ziektes in hun ademhalingsstelsel krijgen. Deze ziektes worden veroorzaakt door bacteriën, virussen en/of schimmels. Verschijnselen die kunnen optreden zijn niezen, rochelen, neusuitvloeiingen en benauwdheid. De aanleiding voor deze ziekteverwekkers zijn vaak tocht, overbevolking en/of slechte hygiëne. Een bekende vogelziekte die kippen op kunnen lopen is vogelgriep of vogelpest. Deze kan door verschillende virussen worden veroorzaakt en is zeer besmettelijk. Het is mogelijk de kippen hiertegen te vaccineren als het om minder dan 250 individuen gaat. Verdere vaccinaties zijn niet verplicht voor hobbykippen (Levende Have, sd). Naast deze ziektes moeten de nagels, sporen en snavelpunt van de kip ook regelmatig gecontroleerd worden en indien nodig ingekort. Het borstbeen moet een beperkte hoeveelheid vlees hebben en het achterlijf moet niet vol aanvoelen. Als hier wel veel vlees zit is de kip te zwaar, als het borstbeen scherp aan voelt is de kip te mager. Tot slot moet bij vorst voorkomen worden dat de kam en lellen bevriezen door ze in te smeren met zuurvrije vaseline (LICG, 2017).

Algemeen gedrag

Kippen zijn sociale dieren en leven van nature in groepen. Binnen de groep bestaat een rangorde: de pikorde. In de pikorde pikt de hogere rang naar de kip lager in rang. De haan heeft de taak om de kippen te waarschuwen en verdedigt de hennen en het territorium. Verder leidt de haan de hennen naar voedsel en zoekt een veilige slaapplek. Kippen besteden vrijwel de hele dag aan het zoeken naar voedsel. Bij het zoeken krabben zij de grond los en onderzoeken zij de grond met hun snavel. Dit zoeken naar voedsel wordt ook wel scharrelen genoemd. Als er genoeg voedsel is blijven de kippen op een plek, niet verder dan 50 meter van hun slaapplek (LICG, 2017).

Belangrijke stress- en comfortgedragingen

Tabel 6. Ethogram kip

	Gedragselement	Afkorting	Omschrijving
Comfort-sig-naal	Stofbad	Stof	De kip zit of ligt op de grond en beweegt met zijn vleugels de bodembedekking waarop zij zit over zich heen
	Poetsen	Poe	De kippen steken hun snavel tussen hun veren en bewegen de snavel heen en weer
	Scharrelen	Schl	De kip loopt rustig rond en kijkt/pikt af en toe naar de grond.
	Tokken	Tok	De kip laat zachte geluiden uit zijn snavel horen
Stress-sig-naal	Vluchten	Vlu	De kip beweegt zich haastig weg van een prikkel.
	Verenpikken	Vpik	De kip gebruikt zijn bek om veren van zichzelf of een andere kip vast te pakken en deze uit te trekken
	Kakelen	Kakel	De kip laat een luid gekakel uit zijn snavel horen als hij deze opent
Overig gedrag	Overig gedrag	Overig	Alle gedragingen die de kip laat zien die niet eerder zijn beschreven in het ethogram.

Bron: (Aveve, 2017) (Schutters, sd)

4.1.1.5 Schildpad

Bij de schildpadden wordt onderscheid gemaakt tussen waterschildpadden en landschildpadden. Volgens Pets Place zijn de meest verkochte waterschildpadden de Geelwang, Zaagrug en Chinese Driekiël (Pets Place, sd a). De meest verkochte landschildpadden zijn de Griekse landschildpad en de kolenbranderschildpad (Pets Place, sd b). Voor de waterschildpadden worden de behoeftes voor de roodwang-, geelwang en geelbuikschildpadden als standaard genomen. Sinds 2016 mogen deze schildpadden in Nederland niet meer gehouden of verhandeld worden (NVWA, 2019). Enkel mensen die deze schildpad al hebben mogen het dier houden. Voor de landschildpad wordt de Griekse landschildpad aangehouden.

Waterschildpad – voeding

De roodwang-, geelwang en geelbuikschildpad zijn alleseters. Variatie in de voeding bevordert de gezondheid en levensduur van de schildpadden. De schildpad kan vlees, vis, gevogelte, insecten, (water)planten en groenten gevoerd worden. Als de schildpadden ouder worden gaan zij meer plantaardig voedsel eten. In plaats van zelf een dieet samen te stellen is er ook schildpaddenvoer waar alle benodigde vitaminen en mineralen in zitten. De insecten en garnalen hebben een lage voedingswaarde, waardoor dit minder geschikt is. Ook is het belangrijk dat niet alleen schildpadvoer wordt gegeven. Door het hoge eiwitgehalte kan de schildpad te snel groeien. Als enkel verse voeding gegeven wordt moet eens per week mineralensupplementen als een vitaminepreparaat gegeven worden, zodat de schildpad toch alles binnen krijgt. Dieren vanaf een half jaar moeten drie tot vier keer per week gevoerd worden, jongere dieren vaker en dieren vanaf twee jaar moeten twee keer per week gevoerd worden. In de winter zijn schildpadden minder actief en kunnen dan ook minder gevoerd worden. Een te dikke schildpad is te herkennen aan de dijen. Als de dijen buiten het schild uitpuilen als de poten ingetrokken zijn is de schildpad te dik. Ook als de samenstelling van de voeding niet goed is kan dit symptoom voorkomen. Raadpleeg een dierenarts voordat een schildpad op dieet gaat. Waterschildpadden hebben water nodig om hun voer door te slikken, daarom moet altijd in het water gevoerd worden. Tot slot is het belangrijk dat vers drinkwater aanwezig is (LICG, 2018a).

Waterschildpad – huisvesting

Deze waterschildpadden kunnen alleen, als paar of in een groep gehouden worden (LICG, 2018a). Het schildpadden verblijf moet op een rustige tochtvrije plek staan en voor een paartje moet het verblijf minstens 150 centimeter bij 50 centimeter bij 50 centimeter. De waterdiepte moet minimaal anderhalf keer de breedte van de grootste schildpad zijn. De diepte is belangrijk, omdat de schildpad zich in het water moet kunnen omdraaien als hij per ongeluk op zijn rug terecht komt. Voor elk extra dier moet het verblijf 20% langer worden. De bodem van het watergedeelte heeft geen bodembedekking nodig, maar indien gewenst kan hier zand op gelegd worden. De bodem moet niet te ruw zijn, omdat dit het buikschild kan beschadigen. De schildpadden eten planten op, dus veel aquaria hebben geen planten. De waterschildpadden hebben ook behoefte aan een landgedeelte. Dit landgedeelte moet ongeveer zo groot als een kwart van het verblijf zijn. Het landgedeelte moet makkelijk te bereiken zijn, geen scherpe randen hebben en goed droog zijn. De schildpad komt aan land om te kunnen opdrogen om zijn schild in goede conditie te houden. Een vrouwtjes schildpad kan na drie tot vijf jaar beginnen met eieren leggen. Hiervoor het de schildpad een zandgedeelte nodig dat zo diep is als de lengte van het dier. Het zand mag niet te droog zijn, omdat zij het dan niet als eilegplek accepteert. Om nakweek te voorkomen moeten de eieren worden weggehaald (LICG, 2018a). Het schildpaddenverblijf moet iedere twee weken worden schoongemaakt. Indien er geen filter aanwezig is moet het water om de drie dagen ververs worden

(Coborn, 1993). Het zwemwater van de schildpad moet overdag een temperatuur hebben tussen de 18° en 22° Celsius. In de winter is dit tussen de 15° en 20° Celsius. 's Nachts mag de watertemperatuur dalen tot tussen de 15° en 20° Celsius, net zo warm als in de winter. De luchttemperatuur moet gelijk zijn aan de temperatuur van het water of iets hoger. Als dit niet het geval is loop de schildpad het risico op verkoudheid of een longontsteking. Boven het landgedeelte moet een warmtelamp opgehangen worden die de temperatuur overdag laat stijgen naar een waarde van tussen de 30° en 35° Celsius. Het beste is om de luchttemperatuur op te laten lopen van de ene kant van het verblijf naar de andere kant van het bedrijf. Door deze variatie kan het dier zelf kiezen wat hij nodig heeft voor een optimale stofwisseling. Naast een warmtelamp moet ook een UV-B lamp in het verblijf gehangen worden als de schildpad binnenshuis verblijft. Deze is nodig voor de aanmaak van vitamine D3. De lampen moeten tien tot veertien uur per dag aan staan om een natuurlijk dag-nachtritme te krijgen en de schildpadden moeten zich niet aan de lampen kunnen branden (LICG, 2018a).

Waterschildpad – gezondheid

Een gezonde schildpad heeft geen beschadigingen, is actief, een schone neus, heldere ogen en zwemt goed en horizontaal. Goede hygiëne en goede voeding zijn de belangrijkste factoren om een schildpad gezond te houden. Een veel voorkomende ziekte bij waterschildpadden is een longontsteking. Dit ontstaat vaak door bacteriën die de kans krijgen toe te slaan als de voeding en/of huisvesting niet optimaal is. De longontsteking begint met een verkoudheid, een hoorbare ademhaling, scheefhangen in het water of blijven drijven. Naast een bacterie kan een longontsteking ook ontstaan door longworm. De schildpad heeft dan veel slijm in de bek en de eieren en larven van de worm kunnen worden teruggevonden in de ontlasting. Een andere ziekte is schildrot. Bij schildrot wordt het schild aangetast door schimmels of een bacterie, waardoor het schild verkleurd, af brokkelt en gaat stinken. Het dier kan hieraan overlijden. Verder kunnen door verkeerde voeding aandoeningen ontstaan als oogontstekingen en schildafwijkingen. Ook aan deze aandoeningen kan de schildpad overlijden. Tot slot kunnen de dieren last krijgen van parasieten, zoals wormen (LICG, 2018a). De schildpad heeft geen vaccinaties nodig (Matthew & Kateryna, 2019).

Waterschildpad – algemeen gedrag

De schildpadden zijn overdag actief en slapen 's avonds onder water. Deze schildpadden houden erg van zonnen en kunnen uren op takken of rotsen liggen. Zij communiceren met elkaar door aanrakingen en trillingen. Zodra zij trillingen voelen tijdens het zonnen laten zij zich vaak in het water glijden ter bescherming van zichzelf (LICG, 2018a).

Waterschildpad – belangrijke stress- en comfortgedragingen

Tabel 7. Ethogram waterschildpad

	Gedragselement	Afkorting	Omschrijving
Comfort-signaal	Zonnen	Zon	Languit liggen met de poten gestrekt op een warme plek.
	Wroeten	Wr	De schildpad werkt zijn voorpoten door de bodembedekking op het land.
	Opgericht	Opr	De schildpad staat rechtop en rekt zijn kop ver naar boven uit.
	Water wroeten	Ww	De schildpad werkt zijn voorpoten door de bodembedekking van het water, op een ontspannen manier.

<i>Stress-sigtaal</i>	Kop buigen	Buig	De schildpad buigt zijn kop en houdt deze langs zijn lichaam.
	Ineenkrimpen	Ineen	Het dier trekt zijn kwetsbare lichaamsdelen in zijn schild.
	Wand zwemmen	Wz	De schildpad beweegt zich in het water voort langs de wand in een voor hem bekende omgeving, en probeert langs de rand omhoog te komen.
	Water wroeten verstoppen	Wwv	Het dier werkt zijn voorpoten door de bodembedekking van het water, op een gespannen manier, en lijkt door de bodem heen te willen komen.
<i>Overig gedrag</i>	Overig gedrag	Overig	Alle gedragingen die de schildpad laat zien die niet eerder zijn beschreven in het ethogram.

Bron: (Dierckens, sd) (Waterchildpad.info, 2015)

Landschildpad – voeding

De Griekse landschildpad moet op een andere manier verzorgd worden dan een waterschildpad. De Griekse landschildpad heeft een klein bekje. Om die reden maakt de schildpad eerst zijn voedsel klein met de voorpoten voor hij het opeet. De schildpad moet dagelijks gevoerd worden en mag niet te veel voedsel binnen krijgen, omdat zij dan te snel gaan groeien. Om ervoor te zorgen dat de schildpad geen bodemsubstraat binnen krijgt moet het voer op een voederplateau aangeboden worden. In het wild eet de landschildpad voornamelijk planten, maar ook wel eens een slak of worm. Het schildpadden voer wat in de winkel te krijgen is, is voor deze dieren geen compleet voer. Zij hebben naast dit schildpaddenvoer ook dagelijks groente nodig. Neem bij voorkeur verse vezelrijke groentes, zoals witlof, andijvie en/of paardenbloemblad. Verder moet het voer bestrooid worden met een mineralenpreparaat om aan de calciumbehoefte van de schildpad te voorzien. Ook sepia en eierschalen kunnen gegeven worden. De schildpad mag geen fruit, aangezien hier te veel suiker in zit (LICG, 2018b).

Landschildpad – huisvesting

Griekse landschildpadden kunnen in een terrarium gehuisvest worden en kunnen in de zomer naar buiten. De temperatuur van het verblijf moet overdag rond de 25° Celsius liggen. 's Nachts moet de temperatuur iets lager zijn, rond kamertemperatuur. Overdag is een warmtespot nodig waar het tussen de 35° en 40° Celsius is. Verder hebben deze schildpadden een UV-lamp nodig naast de warmtelamp om vitamine D3 aan te maken. Deze lamp moet minstens elk half jaar vervangen worden, omdat de UV-b-component uit de lamp verdwijnt. De minimale afmetingen van een verblijf voor twee schildpadden is drie vierkante meter. Echter moet het verblijf zo groot mogelijk gemaakt worden. Verder moet het verblijf tochtvrij zijn en wordt het afgeraden om de schildpadden los door de kamer te laten lopen. Als bodembedekking voor het verblijf kan gebruikt gemaakt worden van bijvoorbeeld gras of kokosvezelsubstraat. Houtsnippers en zand zijn gevaarlijk, omdat dit voor verstopping kan zorgen bij de dieren. De bodem dient licht vochtig te zijn, zeker op de plek waar het dier slaapt. Op een droge ondergrond ontwikkelt het schild bulten en is er een grotere kans op het ontwikkelen van blaasstenen. De schildpad moet zich helemaal kunnen ingraven. Vrouwtjes hebben ook een deel vochtig substraat nodig om eieren in te leggen. De schildpadden hebben ook een waterbakje nodig. Verschoon deze minimaal dagelijks, omdat de schildpadden graag baden en/of poepen in het water. Ook moet er op gelet worden dat de dieren niet kunnen verdrinken in het waterbakje. In de maanden april tot

september kan de schildpad buiten gehuisvest worden. Hierbij is het belangrijk dat er veel plekken zijn waar ze in de zon kunnen zitten en er moeten plekken zijn waar zij beschut kunnen zitten. Ook is een schuilhok nodig, bijvoorbeeld een glazen kasje met warmtelamp voor de koelere dagen. Het schuilhok moet door de zon beschenen worden. Deze schildpadden kunnen goed graven en klimmen, dus de omheining van het buitenverblijf moet minsten 50 centimeter in de grond gegraven zijn. De bovenkant van de omheining moet glad zijn met een overhangende bovenkant, zodat de schildpad er niet uit kan klimmen. De omheining moet minstens twee keer zo hoog zijn als de lengte van het schildpad schild (LICG, 2018b).

Landschildpad – gezondheid

Net als bij de waterschildpadden kunnen ook deze dieren last hebben van verkoudheid, luchtwegproblemen en ontstekingen. Ook schildrot en infecties met wormen en parasieten komen voor. Door de mest van de schildpad te controleren kan gekeken worden of het dier een wormeninfectie heeft. Een zieke landschildpad is te herkennen aan een vieze neus of bek, te zachte ontlasting, beschadigingen, slechte eetlust en/of weinig activiteit (LICG, 2018b). De schildpad heeft geen vaccinaties nodig (Matthew & Kateryna, 2019).

Landschildpad – algemeen gedrag

De Griekse landschildpad is overdag actief en is een goede graver en klimmer. Ook liggen zij vaak in de ochtend te zonnen om zich te warmen en om vitamine D aan te maken. Na het zonnen in de ochtend gaan zij vaak eten, waarna de rest van de dag begint (LICG, 2018b).

Landschildpad – belangrijke stress- en comfortgedragingen

Tabel 8. Ethogram landschildpad

	Gedragselement	Afkorting	Omschrijving
Comfort-signaal	Languit liggen	Lig	Languit liggen met de poten gestrekt op een warm plekje. Dit duurt korter dan een dag en de schildpad is verder in goede conditie.
	Wroeten	Wr	De schildpad werkt zijn voorpoten door de bodembedekking.
	Opgericht	Opr	De schildpad staat rechtop en rekt zijn kop ver naar boven uit.
	Water wroeten	Ww	De schildpad werkt zijn voorpoten door de bodembedekking van het water, op een ontspannen manier.
Stress-signaal	Kop buigen	Buig	De schildpad buigt zijn kop en houdt deze langs zijn lichaam.
	Ineenkrimpen	Ineen	Het dier trekt zijn kwetsbare lichaamsdelen in zijn schild.
	Wand lopen	Wz	De schildpad beweegt zich voort langs de wand in een voor hem bekende omgeving.
	Wroeten verstoppen	Wv	Het dier werkt zijn voorpoten door de bodembedekking, op een gespannen manier.
Overig gedrag	Overig gedrag	Overig	Alle gedragingen die de schildpad laat zien die niet eerder zijn beschreven in het ethogram.

(Testudo Hermannii, sd).

4.1.1.6 Cavia

Voeding

Cavia's zijn echte planteneters en hebben doorgroeïende tanden. Het grootste deel van hun dieet bestaat uit hooi of gras. Dit dienen zij altijd beschikbaar te hebben. Verder eten zij redelijke hoeveelheden groenten, droogvoer en beperkte hoeveelheden fruit. Droogvoer kan bestaan uit korrels of gemengd voer. Bij gemengd voer kan de cavia echter selectief gaan eten waardoor het dier niet alle voedingsstoffen binnen krijgt. Ook kunnen deze mengsels harde bestanddelen hebben die kunnen leiden tot tandbeschadigingen. Vroeg in hun leven ontwikkelen cavia's een voorkeur voor verschillende soorten voedsel. Het kan zijn dat zij op latere leeftijd voedsel dat zij niet kennen weigeren. Cavia's kunnen niet uit zichzelf vitamine C aanmaken, dus halen zij dit uit hun eten. Voor volwassen dieren geldt dat zij tien tot twintig milligram vitamine C binnen moeten krijgen per kilogram lichaamsgewicht. Droogvoer dat speciaal gemaakt is voor cavia's bevat genoeg vitamine C. Algemeen knaagdiervoer niet. Na de uiterste houdbaarheidsdatum neemt het vitamine C gehalte af en is het voer niet meer geschikt. Bij twijfel kunnen de cavia's een kwart tabletje vitamine C van 50 milligram krijgen. Van het gewone droogvoer moet een volwassen dier twintig gram per dag krijgen. Dit is genoeg als zij daarnaast onbeperkt hooi en veel groenten krijgen. Tot slot moet vers water altijd beschikbaar zijn (LICG, 2019a).

Huisvesting

Een cavia mag nooit alleen gehuisvest worden. Het zijn groepsdieren en moeten daarom altijd met minimaal één soortgenoot gehouden worden. Een geschikt verblijf voor twee cavia's heeft een minimale oppervlakte van 120 bij 50 centimeter. Per extra dier moet minimaal de helft van die oppervlakte erbij komen. Het verblijf hoeft niet hoger te zijn dan 50 centimeter. Bij een hoger hok kan met verdiepingen gewerkt worden, maar gezien cavia's geen diepte zien moeten de hoogte verschillen niet te groot zijn. Door het gebruik van brede loopplanken en een voldoende hogere rand aan de verdieping kan het risico op verwondingen bij het vallen beperkt worden. De bodembedekking in het verblijf mag niet te stoffig, te scherp of stekelig zijn, zoals zaagsel of stro. Een scherpe bodembedekking kan de voetzolen van de cavia irriteren. Verder mag bij langharige cavia's geen bodembedekking in de vacht blijven hangen. Voorbeelden van een geschikte bodembedekking zijn hennepvezel of bedding op basis van papier. Ook kan een vocht opnemende fleecedeken gebruikt worden. De cavia mag niet te veel van de bodembedekking binnen krijgen aangezien dat voor verstopping kan zorgen (LICG, 2019a). Hoe vaak het verblijf verschoond moet worden hangt af van de grootte van het verblijf en het aantal cavia's, maar een goede vuistregel is twee keer per week. De cavia heeft de behoefte om te knagen. Naast hooi kunnen knaagtakken, zoals wilg, berk of takken van fruitbomen aangeboden worden. Knaagstenen zijn ongeschikt. De dieren lopen dan het risico te veel mineralen binnen te krijgen. Cavia's zijn van nature prooidieren. Zij moeten zich kunnen terugtrekken op een beschutte plek, zodat zij zich daar altijd veilig kunnen voelen. Voor elke cavia moet een schuilplaats aanwezig zijn in het verblijf, idealiter eentje meer dan het aantal dieren dat er zijn. Verder moeten cavia's in hun verblijf kunnen rennen. Om aan deze behoefte te voldoen kan voor de cavia een ren aan het hok gezet worden of kan het dier elders in een ren geplaatst worden. Belangrijk is hierbij dat het dier niet van binnen naar buiten verplaatst wordt, omdat zij niet tegen die temperatuurschommelingen kunnen. De optimale omgevingstemperatuur voor cavia's ligt tussen de 18° en 21° Celsius. De temperatuur mag nooit boven de 26° Celsius stijgen. Cavia's raken snel oververhit, daarom is het belangrijk dat het verblijf nooit in de volle zon staat. Tot slot moet het verblijf niet op de tocht en niet dichtbij geluidsproducerende apparaten staan (LICG, 2019a).

Gezondheid

Een cavia die in goede gezondheid verkeert eet goed en is levendig. Een zieke cavia kan symptomen hebben als een verminderde eetlust, diarree, verstopping, kale plekken, moeilijk bewegen en/of uitvloeiing uit de neus, ogen, oren of vulva. Ook een ruwe vacht, tekenen van pijn, langzaam herstel van wondjes en gevoeligheid voor infecties kan wijzen op ziekte. Deze laatstgenoemde symptomen komen voor bij een tekort aan vitamine C. Wanneer cavia's veel op een harde of scherpe ondergrond lopen kunnen voetproblemen ontstaan. Zo ontstaan er verdikkingen en ontstekingen van de voetzolen. De ontstekingen kunnen doortrekken naar de botten van de cavia. Deze infecties zijn pijnlijk voor de cavia en zijn in gevorderd stadia lastig behandelbaar. Verder kunnen de cavia's last hebben van parasieten. Huidaandoeningen met parasieten komen vooral bij jonge dieren voor en geven vaak jeuk en kale plekken. Ook kan een cavia kale plekken hebben, omdat hijzelf of een groepsgenoot op zijn haar knabbelt uit verveling of stress. Voorkom dit door genoeg speelmogelijkheden en hooi aan te bieden. Een veelvoorkomende aandoening is het doorgroeien van de tanden. Dit kan komen doordat de tanden niet netjes recht tegenover elkaar staan of doordat ze scheef afslijten omdat er een probleem is met de kiezen. Door deze klachten kan de cavia niet meer goed eten. De tanden dienen regelmatig gecontroleerd te worden en indien nodig bijgeslepen. Wanneer een cavia gebitsproblemen heeft en daardoor stopt met eten komen zijn darmen uiteindelijk stil te liggen. Wanneer de darmen stilliggen ontstaat een verstopping en hoopt gas zich op in de maag en darmen. Deze gasophoping kan dodelijk zijn, zeker als te lang gewacht wordt met het inschakelen van een dierenarts. Een cavia is op goed gewicht als de ribben niet te zien zijn en de afzonderlijke ribben niet goed te voelen zijn. De ribbenkast als geheel moet wel gevoeld kunnen worden. De ruggengraat en bekken moeten niet zichtbaar, maar wel voelbaar zijn. De buik mag niet op de grond hangen, de voetjes moeten goed te zien zijn en van bovenaf gezien is de borst smaller dan de heupen. Tot slot moeten de nagels regelmatig gecontroleerd worden en indien nodig geknipt (LICG, 2019a).

Algemeen gedrag

Cavia's leven in groepen en moeten de mogelijkheid hebben om sociaal contact te hebben met soortgenoten. Cavia's zijn vooral in de ochtend- en avondschemering te zien in het wild, wanneer zij met elkaar communiceren. Zij hebben verschillende geluidjes waarmee ze dingen naar elkaar duidelijk maken. Verder hechten cavia's zich aan hun eigenaar en kunnen hen herkennen door de stem en geur van de verzorger (Sophia Vereeniging, sd).

Belangrijke stress- en comfortgedragingen

Tabel 9. Ethogram cavia

	Gedragselement	Afkorting	Omschrijving
Comfort-signaal	Fluiten	Flui	Cavia maakt aantal piepende geluiden achter elkaar die van laag naar hoog gaan. Het lichaam heeft een alerte houding en de oren gaan hierbij vaak op en neer.
	Knorren positief	Kn +	De cavia maakt een laag geluid dat klinkt als 'rrrr', als gevolg van een aangename situatie, zoals het krijgen van eten. Hierbij is het lichaam van de cavia ontspannen.
	Popcornen	Pop	De cavia maakt een plotse lichtsprong waarbij de voor- en achterhand tegenovergestelde richtingen op gaa

	Chutt	Chu	De cavia maakt een tevreden, kort en knorrend geluid waarbij het dier vaak aan het exploreren of rusten is.
	Geeuwen	Gew	De cavia opent zijn mond breed, ademt diep in, daarna diep uit en sluit zijn mond
Stress-signaal	Freeze	Frz	De cavia zit gespannen in de situatie, het lijf van het dier is verstijfd en hij heeft grote gespannen ogen.
	Vluchten	Vlu	De cavia beweegt zich snel uit de richting van de bron van gevaar
	'Scattering'	Scat	De cavia beweegt zich snel en wild in elke richting
	Klappertanden	Klap	De tanden van de cavia maken op- en neergaande bewegingen waarbij het lichaam vaak opgericht is.
	Drr'en	Drr	De cavia maakt een kort en laag geluid dat klinkt als 'drr', als gevolg van een plotselinge, vaak auditieve stimulus.
	Hoofd omhoog	HO	De cavia neemt een hoge houding aan en heft zijn snuit helemaal omhoog. Daarbij zijn vaak de tanden van het dier te zien.
	Gillen	Gil	De cavia maakt een hard, kort en scherp gillend geluid waarbij het lichaam gespannen is.
Overig gedrag	Overig gedrag	Overig	Alle gedragingen die de cavia laat zien die niet eerder zijn beschreven in het ethogram.

(LICG, 2019a).

4.1.1.7 Hamster

Voeding

Hamsters zijn knaagdieren die dierlijke eiwitten nodig hebben om gezond te blijven. Naast plantaardig voedsel eten zij daarom in het wild ook bijvoorbeeld insecten om in deze behoefte te voorzien. Als huisdier is er compleet hamstervoer beschikbaar waar alle nodige voedingsstoffen in zitten die de hamster nodig heeft. Om te voorkomen dat de hamster alleen de lekkerste dingen uit het voer haalt wordt gemengd voer afgeraden en is het beter om biks te voeren. Bij gemengd voer halen hamsters vaak alleen de calciumarme zaden eruit, waardoor hij te weinig calcium binnen krijgt en botontkalking kan ontstaan. Per dag hoort een hamster tien tot twaalf gram biks te krijgen, aangevuld met groenten en fruit als men dit wil. Ook kan een heel klein stukje kaas of ei gegeven worden. Bij te veel extra's kan het zijn dat de hamster geen biks meer eet, omdat hij dit minder lekker vindt. Verder slijten de tanden van de hamster door te knagen. Hooi is daarom een vereiste. Ook kunnen bijvoorbeeld wilgentakken gegeven worden om aan te knagen. Knaagstenen zijn ongeschikt, omdat hier te veel calcium in zit. Tot slot moet altijd vers water beschikbaar zijn voor het dier (LICG, 2019b).

Huisvesting

Hamsters hebben voldoende ruimte nodig om genoeg beweging te kunnen krijgen. De minimale afmetingen voor een hamsterverblijf zijn 70 centimeter bij 50 centimeter voor dwerghamsterrassen en 100 centimeter bij 50 centimeter voor de Syrische hamster. Hamsters zijn solitaire dieren en kunnen

alleen gehouden worden. Op de Syrische hamster en de Chinese dwerghamster na kunnen de hamsters ook samen gehouden worden. Met verdiepingen kan het oppervlak van de kooi worden vergroot. Hamsters kunnen echter slecht diepte zien, dus de plateaus mogen geen grote hoogteverschillen hebben. Geschikte verblijven zijn traliekooien en glazen verblijven als een aquarium of terrarium. Ook kan eventueel een hamsterkooi zelf gemaakt worden. De diepte van het verblijf is zeer belangrijk, gezien de hamsters graag graven. Om aan die graafbehoefte te voldoen moet de bodembedekking 40 tot 50 centimeter diep zijn. Als zij dit niet kunnen doen is de kans groot dat zij afwijkend gedrag gaan vertonen, zoals tralie knagen. Indien de 40 centimeter niet gehaald kan worden moet de minimale diepte 15 centimeter zijn voor dwerghamsters en 20 centimeter voor een Syrische hamster. Geschikte bodembedekkers zijn onder andere materialen op basis van maïs, houtpulp, karton, hennep of katoenvezel. De bodembedekking moet goed absorberen en stofvrij zijn. Ook kan zaagsel gebruikt worden mits het geen houtkrullen van naaldhout zijn. Dit kan slecht voor de gezondheid van de hamster zijn. Verder kan stofarme houtvezel gemengd worden met hooi, zodat de hamster hier gangen in kan graven. Voor iedere hamster in het verblijf moet minstens één donkere schuilplaats zijn om in te kunnen slapen. Hamsters geven de voorkeur aan een slaapplek boven of in een zelf gegraven hol. Aangezien hamsters in de natuur verschillende gangstelsels maken met meerdere gangen, kan het fijn zijn als het slaaphuisje ook meerdere vertrekken heeft. Kies bij een huisje het liefst voor een huisje dat niet van plastic is, gezien dit kan gaan splijten als eraan geknaagd wordt. Let er bij een houten huisje op dat er geen scherpe onderdelen aan het huisje zitten, noch lijm- of harsklodders. Als nestmateriaal is onder andere hooi, toiletpapier of tissue geschikt. Gebruik geen zogenoemde hamsterwatten, omdat dit de wangzakken of de darmen kan verstoppen. Daarbij kunnen de pootjes worden afgeknelld als die hierin verstrikt raken. Stoffen die draden, materialen die bestaan uit langere vezels en/of producten die klonteren of opzwellen zonder uit elkaar te vallen als het nat wordt zijn ook ongeschikt. Gezien de meeste hamsters zindelijk zijn is het verstandig om een wc'tje neer te zetten voor de hamster. Zet een laag, plat bakje neer met een absorberende, niet klonterende, bodembedekker op de plek waar de hamster zijn behoefte doet (LICG, 2019b). Het hok van de hamster moet iedere week worden schoongemaakt. Het toilet hoekje van de hamster moet vaker gedaan worden, zeker twee keer per week (Hamsterkooien, 2018). Hamsters vinden het prettig om een zandbadje te kunnen nemen. Dit kunnen zij doen in een zware, lage schaal met chinchillazand. Vogelzand is niet geschikt, omdat dit te scherp is met stukjes schelp. Verder zijn hamsters graag in beweging. Laat de hamster van tijd tot tijd uit het verblijf zodat zij de pootjes kunnen strekken, bijvoorbeeld in een speciale speelren. Verder moet in het verblijf een dicht looprad staan, zodat de hamster in zijn kooi ook kan bewegen. Naast dat het looprad dicht moet zijn, dus zonder spijlen, moet deze ook zonder standaard zijn. De hamster komt dan niet snel met zijn hoofd of pootjes vast in het looprad. Ook moet het looprad groot genoeg zijn dat het dier geen kromme rug heeft als hij in het rad zit. Een Syrische hamster heeft bijvoorbeeld een looprad nodig van ongeveer 30 centimeter doorsnede. Naast graven en rennen vinden hamsters het ook leuk om te klimmen. Speeltakken, huisjes, of andere klimmogelijkheden zoals stenen zonder scherpe punten en/of stronken zijn hier geschikt voor. Verander van tijd tot tijd de inrichting van het verblijf, zodat de hamster opnieuw zijn verblijf kan onderzoeken en zich bezighoudt. Let er op dat zware dingen op de bodem van het verblijf staan, eventueel op pootjes, en niet enkel op de bodembedekking. Als de hamster dan gaat graven kan dit op hen vallen. Tot slot zijn hamsters 's nachts actief en slapen overdag, met uitzondering van de Russische dwerghamster. Zorg daarom dat het verblijf op een rustige plek staat overdag. Ook mag het verblijf niet in de directe zon en niet op de tocht staan (LICG, 2019b).

Gezondheid

Hamsters zijn sterke dieren en worden niet snel ziek. Een gezonde hamster is te herkennen aan een glanzende vacht, heldere droge oogjes, niet te lange nagels, een rustige ademhaling en een levendige uitstraling. Als het dier wel wat heeft is dit te herkennen aan lusteloosheid, sloomheid en/of apathie. Zelfs als een hamster geen eetlust heeft blijft deze wel hamsteren. Het voerbakje raakt dan leeg, maar het holletje zit vol ongebruikt voedsel. Ook een opgetrokken rug, sterke vermagering, mottige vacht, veel drinken en diarree zijn tekenen dat de hamster ergens last van heeft. Enkele voorkomende aandoeningen bij hamsters zijn diarree door verkeerde voeding of een infectie, hartklachten als ze ouder worden, suikerziekte, tandproblemen en soms verkoudheid of longontsteking. Om ziektes te voorkomen moet de kooi goed schoongehouden worden en moet het dier gezonde, uitgebalanceerde voeding krijgen (LICG, 2019b). Een hamster hoeft niet te worden gevaccineerd (Dierenkliniek Hulst, 2019).

Algemeen gedrag

Hamsters zijn schermer- en nachtdieren. Dit betekent dat ze overdag slapen en 's avonds actief zijn. Een hamster kan hamsteren door in zijn wangzakken eten te stoppen en mee te nemen naar zijn hol. In de natuur houden Syrische hamsters bij de juiste temperatuur een winterslaap, dwerghamsteren kunnen een torpor in gaan. Torpor is een soort kleine winterslaap van drie tot zeven uur waarbij de lichaamstemperatuur van de hamster zakt. Dit doet de hamster om energie te besparen (LICG, 2019b).

Belangrijke stress- en comfortgedragingen

Tabel 10. Ethogram hamster

	Gedragselement	Afkorting	Omschrijving
Comfort-signaal	Geeuwen	Gew	De hamster opent ver zijn mond, ademt diep in, daarna diep uit en sluit zijn mond
	Poetsen	Poe	De hamster zit op zijn achterpoten, beweegt zijn voorpoten naar zijn bek, en beweegt dan de voorpoten over zijn lichaam
	Slapen	Slp	De hamster ligt op een plek met zijn ogen dicht en met een rustige ademhaling
	Nieuwsgierig	Nieuw	De hamster gaat op de achterpoten rechtop staan en spitst de oren naar voren.
Stress-signaal	Freeze	Frz	De hamster zit stil met gespannen spieren
	Tralie knagen	Trk	De hamster knaagt met zijn tanden aan de tralies van zijn verblijf
	Ineenkrimpen	Ineen	De hamster maakt zich klein met een gespannen lichaam
	Krijzen	Krijs	De hamster rolt zichzelf in een snelle beweging op zijn rug en maakt een hard, krijsend geluid
Overig gedrag	Overig gedrag	Overig	Alle gedragingen die de hamster laat zien die niet eerder zijn beschreven in het ethogram.

Bron: (Braak, sd)

4.1.2 Normen voor de inzet van het klasdier

IAHAIO heeft regels geformuleerd omtrent het welzijn van de dieren die worden ingezet voor AAI. Zo mag er alleen gewerkt worden met dieren die plezier beleven aan de inzet en moeten zij in goede

gezondheid verkeren. Dit gaat om zowel fysieke als mentale gezondheid. De professionals moeten verplicht bekend zijn met het dierlijke individu of de individuen waarmee zij werken. Ook zijn zij verantwoordelijk voor het welzijn van de dieren waar zij mee werken. In AAI moet de professional ook rekening houden met de veiligheid en het welzijn van alle partijen die bij de inzet aanwezig zijn. Verder moeten zij begrijpen dat het dier wat aan de inzet deelneemt een levend wezen is, niet simpelweg een middel. Hieronder volgt een beschrijving voor de zogenoemde best practice voor de dieren die betrokken zijn bij AAI, met uitzondering van assistentiehonden (IAHAIO, 2018).

- Alleen gedomesticeerde dieren mogen betrokken worden in interventies en activiteiten. Gedomesticeerde dieren zijn dieren die zich hebben aangepast aan sociale interacties met mensen. Het is echter belangrijk om te noemen dat hoewel veel vissoorten als huisdier gehouden worden in instituten er slechts enkele zich hebben aangepast voor sociale interacties. Vissen en vogels die worden ingezet voor AAI moeten worden gefokt in gevangenschap en niet zijn gevangen in het wild. De gedomesticeerde dieren moeten goed gesocialiseerd zijn met mensen en getraind zijn met humane technieken, zoals positieve bekrachtiging. Denk hierbij bijvoorbeeld aan clickertraining. Ook moeten de dieren geregistreerd zijn bij een van de nationale of internationale organisaties op het gebied van AAI om te tonen dat zij aan bepaalde criteria voldoen (IAHAIO, 2018).
- Wilde en exotische soorten, zoals dolfijnen, olifanten, apen en prairiehonden, mogen niet deelnemen aan interacties. Ook niet als zij tam zijn. Twee redenen hiervoor zijn dat de dieren een verhoogd risico hebben op zoönosen en een verhoogd risico op dierwelzijnsproblemen. Het observeren van de dieren in het wild of in een reservaat kan wel, als dit gedaan wordt op een manier die niet stressvol is voor de dieren of schade aan hun leefomgeving brengt. Hierbij vindt dus geen direct contact met de dieren plaats (IAHAIO, 2018).
- Niet alle dieren die volgens de eigenaren goede huisdieren zijn, zijn geschikte kandidaten voor AAI. Dieren die overwogen worden om deel te nemen aan AAI of AAA moeten geëvalueerd worden op gedrag en temperament door een expert in diergedrag. Denk hierbij aan dierenartsen of diergedragstherapeuten. Alleen dieren met de juiste aanleg en training mogen worden ingezet voor AAI. Regelmatig moeten evaluaties gedaan worden om ervan zeker te zijn dat het dier de juiste aanleg blijft vertonen. Ook moet een dierenarts de dieren nakijken voordat zij met de ontvangers betrokken raken. Zij moeten nagekeken worden om te kijken of het dier gezond is, dat er aan de medische protocollen voor het voorkomen van ziekten is voldaan en dat voor inwonende dieren de omgeving en de ontvangende groep geschikt zijn bij hun behoeftes (IAHAIO, 2018).
- Diermanagers en professionals die met dieren werken moeten een training hebben ontvangen en kennis hebben opgedaan over de dierwelzijnsbehoeftes, inclusief het kunnen detecteren van signalen van discomfort en stress. Professionals moeten een cursus hebben gedaan over generiek diergedrag, gepaste mens-dier interacties en over soort specifieke interacties (IAHAIO, 2018).

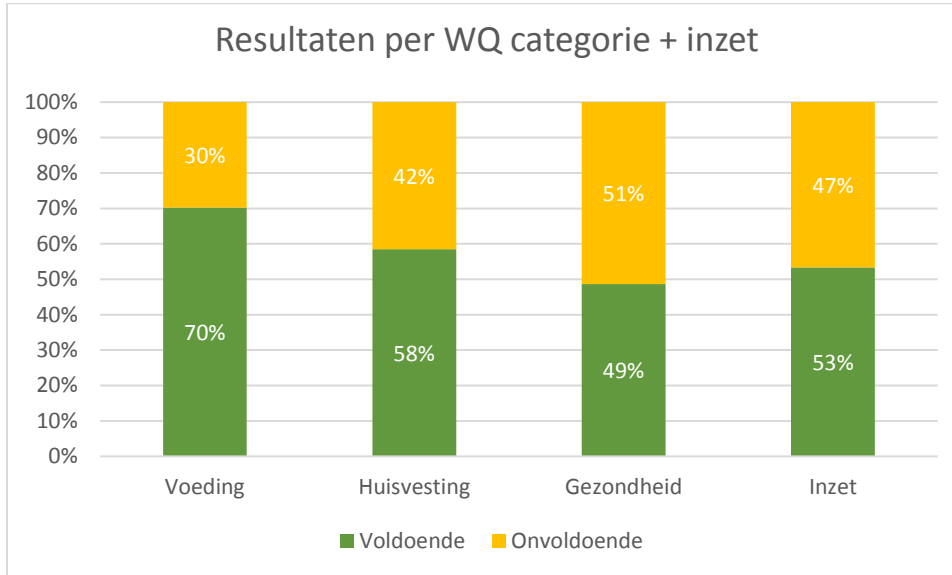
- Professionals moeten een besef hebben van dierspecifieke grenzen die normaal en respectvol zijn voor het dier. Dieren die mee doen in AAI moeten nooit betrokken zijn op manieren die hun veiligheid en comfort op het spel zet. Voorbeelden van dit soort activiteiten zijn deelnemers die over dieren springen of buigen, dieren aankleden in mensenkleden of kostuums, dieren optutten met oncomfortabele accessoires of van het dier vragen een fysiek moeilijke of stressvolle taak uit te voeren. Deze taken kunnen bijvoorbeeld zijn kruipen, in onnatuurlijke houdingen draaien en een zware lading trekken. Ook mag niet van het dier gevraagd worden om trucjes en oefeningen te doen die deze bewegingen en poses vereisen. De ontvanger moet altijd onder begeleiding staan in alle soorten instellingen om ervoor te zorgen dat zij het dier niet plagen of op een andere manier ongeschikt met het dier omgaan, waardoor zij zichzelf en het dier in risico brengen (IAHAIO, 2018).
- Professionals die verantwoordelijk zijn voor het welzijn van het dier gedurende de interventie moeten ervoor zorgen dat het dier gezond, uitgerust en comfortabel is en verzorgd wordt tijdens en na de sessies. Dieren mogen niet overwerkt en overdonderd raken en een sessie mag daarom niet langer duren dan tussen de 30 en 45 minuten (IAHAIO, 2018).
- Goede veterinaire zorg moet gegeven worden. Alle dieren die deelnemen aan AAI of AAA moeten regelmatig gecontroleerd worden door een dierenarts. Tijdens het selectieproces, maar ook op regelmatige basis. De frequentie van deze controles moet bepaald worden door de dierenarts, gebaseerd op ieder dier z'n behoeftes en het type activiteit waar het dier bij betrokken is. De zorg van het dier moet passend zijn voor de soort. Hier hoort bij: soort specifiek voer, verblijf, geschikte temperatuur, verlichting, omgevingsverrijking en andere relevante eigenschappen en verzekeren dat het dier zo veel mogelijk zijn natuurlijk gedrag kan vertonen (IAHAIO, 2018).
- Adequate maatregelen moeten genomen worden om zoönosen te voorkomen. Professionals moeten kunnen verzekeren dat de dieren regelmatig gecontroleerd worden door een gelicenseerde dierenarts op het gebied van vaccinaties en preventie van parasieten. Dieren die betrokken zijn bij AAI mogen ook geen rauw vlees of andere rauwe biologische proteïne gevoerd krijgen, zoals ongepasteuriseerde melk. Een uitzondering geldt voor dieren die nog niet zijn afgespeend (IAHAIO, 2018).
- Professionals en administratoren die samen werken met bezoekende of inwonende dieren in instituties als scholen, psychiatrische afdelingen, gevangenissen en woonprogramma's moeten bekend zijn met lokale wetten en regelgeving. Binnen hun eigen programma en instituties moeten professionals pleiten voor beleid en procedures om ervoor te zorgen dat zorg gegeven wordt voor de dieren die assisteren in AAI. Het vormen van een ethisch comité is aangeraden en het comité moet individuen bevatten die kennis hebben van dierwelzijn (IAHAIO, 2018).

4.2 De enquête: eerste inventarisatie van de behoeftes

De enquête, een eerste inventarisatie voor de behoeftes van de klasdieren, is ingevuld door 92 respondenten met één of meer soorten van de zeven geselecteerde klasdieren. De percentages zijn

berekend per WQ categorie en niet aan de hand van hoeveel scholen aan de criteria voldoen. Uit de enquête is gebleken dat in de vier verschillende categorieën: voeding, huisvesting, gezondheid en inzet, in totaal voor de criteria 58% voldoende en 42% onvoldoende zijn behaald door de scholen.

Per categorie zijn de scores als volgt verdeeld, zoals te zien in figuur 5.

Figuur 5. Resultaten enquête per WQ quality categorie + inzet

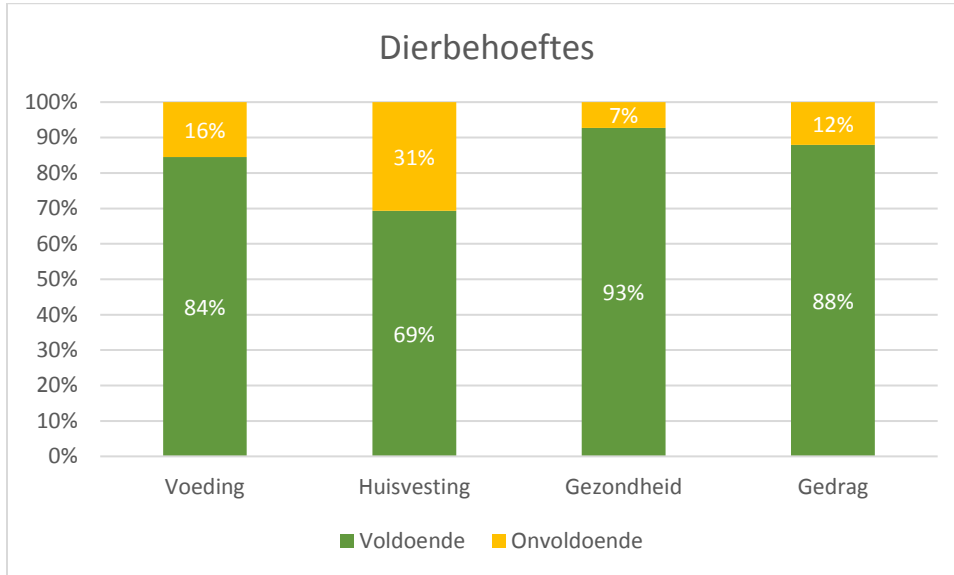
In de categorie voeding hebben de scholen op 70% van de criteria een voldoende en 30% van de criteria een onvoldoende behaald. Bij 'huisvesting' 58% voldoende en 42% onvoldoende. Voor de categorie 'gezondheid' zijn 49% voldoende en 51% onvoldoende behaald. Voor de laatste categorie 'inzet' hebben de scholen 53% voldoende en 47% onvoldoende behaald.

Uit het onderzoek kwamen een aantal opvallende resultaten naar voren. Zo leeft 18% van de konijnen alleen. Bij de cavia's heeft echter wel 100% minstens één soortgenoot waarmee het dier samenwoont. De cavia's hebben voor voeding 72% een onvoldoende, omdat geen vitamine C wordt gegeven. De hamsters hebben een score van 67% onvoldoende op het gebied van huisvesting. Hoewel de verplichte solitaire dieren netjes alleen leven, is geen van de hamsterverblijven groot genoeg. Ook hebben zij geen bodembedekking van 40cm diep en slecht één hamster heeft alle nodige verrijkingselementen in zijn verblijf zitten. Bij de schildpad heeft 55% een onvoldoende op huisvesting. Geen enkel verblijf heeft alle benodigde lampen die een land- of waterschildpad nodig heeft. Verder heeft 85% van de scholen voor de vraag over inzetijd een voldoende behaald. In totaal heeft 62% een onvoldoende behaald op het volgend van een cursus en/of opleiding voor het inzetten van dieren in de klas. Van de ondervraagde honden heeft 15% een cursus/opleiding/training gevolgd voor AAI, therapiehond en/of autismehulphond.

4.3 De checklists: verdieping van de behoeftes

Tijdens de negen schoolbezoeken zijn er checklists ingevuld na de observatie van: zes konijnen, twee honden, zes vissen, vijf kippen, twee cavia's en één hamster. Er is een grafiek gemaakt die de voldoende en onvoldoende van de scholen laat zien, in figuur 6. De voldoende en onvoldoende komen niet voort uit de gemiddelde scores van de scholen, maar per WQ categorie. Op die manier

wordt gekeken in hoeverre per WQ categorie aan de criteria wordt voldaan, in plaats van de gemiddelde scores van de scholen. De criteria zijn aan de hand van het Welfare Quality model opgedeeld in voeding, huisvesting, gezondheid en gedrag. De percentages zijn afgerond op hele getalen.

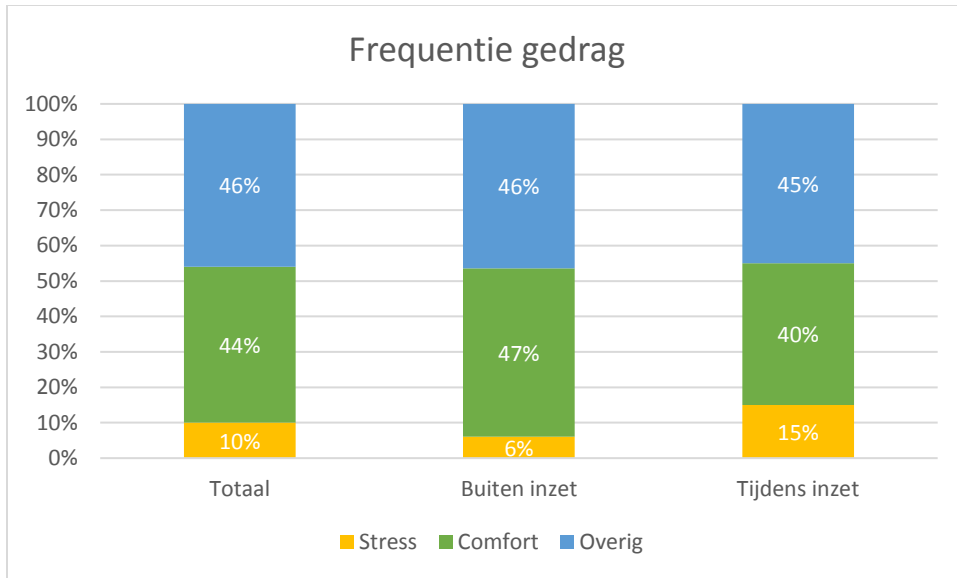
Figuur 6. Resultaten checklists van 22 klasdieren

Bij de checklists hebben de scholen in 81% van de gevallen een ja ingevuld, gelijk aan voldoende, en in 19% van de gevallen een nee, gelijk aan onvoldoende. Voor de categorie 'voeding' is een score behaald van 84% voldoende en 16% onvoldoende. Voor 'huisvesting' is dit 69% voldoende en 31% onvoldoende. De categorie 'gezondheid' heeft een behaalde score van 93% voldoende en 7% onvoldoende. Bij de categorie 'gedrag' heeft 88% van de criteria voldoende en 12% een onvoldoende.

Evenals bij de enquêtes zijn ook hier een paar opvallende resultaten te noemen. Zo zijn er bij hond geen onvoldoendes behaald en bij cavia slechts één onvoldoende. Deze onvoldoende had betrekking op de bodembedekking van het caviaverblijf. Verder is de behaalde score voor de huisvesting van hamsterverblijven voor 45% onvoldoende. Tot slot is bij de huisvesting van de kip is de score 37% onvoldoende en bij de huisvesting van de vissen is de score 35% onvoldoende behaald.

4.4 De gedragsobservaties: gedrag van de klasdieren

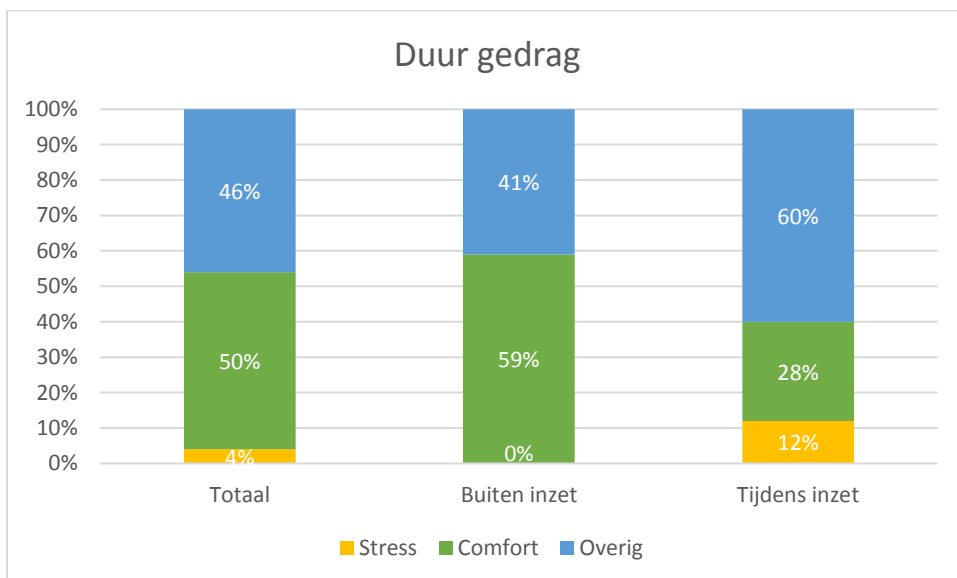
In dit hoofdstuk worden de resultaten van de gedragsobservaties van de 22 onderzochte klasdieren besproken. Er zijn vijftien observaties gedaan buiten inzet van het dier, en zeven observaties tijdens de inzet. Twee grafieken zijn gemaakt die percentages laten zien van de frequentie en duur van het gedrag van de dieren. De percentages zijn afgerond op hele getalen.

Figuur 7. Frequentie gedragingen van 22 klasdieren in percentage

In figuur 7 is te zien wat de percentages zijn van de frequentie waarin stress, comfort en overig gedrag is vertoond. Van het totaal aan vertoende gedragingen lieten de dieren 10% stressgedragingen zien, 44% van de gedragingen waren comfortgedragingen en 46% van de gedragingen was overig gedrag. Buiten momenten van inzet was dit 6% aan stressgedrag, 47% aan comfortgedrag en 46% aan overig gedrag. Tijdens momenten van inzet was dit 15% aan stressgedrag, 40% aan comfortgedrag en 45% aan overig gedrag.

Tijdens de inzet wordt meer stress en minder comfortgedrag vertoond door de dieren dan buiten inzet. Overig gedrag is zowel tijdens inzet als buiten inzet vrijwel gelijk, met slechts 1% verschil.

Figuur 8. Duur gedragingen van 22 klasdieren in percentage

In figuur 8 is te zien wat de percentages van de duur van de gedragingen zijn. In totaal vertoonden de dieren 4% van de tijd stressgedragingen, 50% van de tijd comfortgedragingen en 46% van de tijd overig gedrag. Buiten momenten van inzet was dit 0% stressgedrag, 59% comfortgedrag, 41% overig gedrag. Tijdens momenten van inzet was dit 12% stressgedrag, 28% keer comfortgedrag en 60% overig gedrag.

Buiten inzet was het percentage van de tijd dat stressgedragingen werd vertoond zo laag, dat dit afgerond 0% is. Tijdens inzet werden stressgedragingen 12% van de tijd vertoond. Verder was tijdens inzet het percentage overig gedrag 19% groter dan buiten inzet. De duur van het comfortgedrag is buiten inzet twee keer langer dan tijdens inzet.

4.5 De interviews: wat zien de docenten?

De fragmenten van de interviews zijn verdeeld in fragmenten die niet benadelend zijn voor het dierwelzijn (positief) en fragmenten die potentieel bijdragen aan een verminderd dierwelzijn (negatief). Na het verwerken van de interviews kwam naar voren dat de docenten veelal positieve interacties zien met de kinderen en de dieren (80%). Zo zien veel docenten dat kinderen uit zichzelf voorzichtig zijn met de dieren of zelfs rustig worden van de dieren. Er werd meerdere keren verteld dat de kinderen veel leren van de interactie met een dier. Een dier zal bijvoorbeeld niet op je af komen als je druk bent, maar als je rustig op de grond gaat zitten komen ze vanzelf naar je toe. Verder wordt er bij de meeste scholen direct ingegrepen wanneer een dier iets niet prettig vindt. Zo vertelt een natuurdocent dat “bij het vullen van de waterflessen is het wel eens gebeurd dat de kinderen water naar de konijntjes wilden gaan spuiten. Zij zien dat als een spelletje maar dan is het voor mij gelijk klaar. Ik leg de kinderen uit waarom dat niet mag en dan moeten ze naar binnen. Dan mogen ze de volgende dag ook niet de dieren komen verzorgen.”. Op één school na hebben alle scholen meer positieve effecten dan negatieve effecten. De school in kwestie had 35% positieve fragmenten.

Een van de trends die zichtbaar werd bij het verwerken van de interviews is dat veel scholen aangeven dat de kinderen uit zichzelf meteen al liefdevol zijn naar het dier toe. Verschillende docenten geven aan dat de kinderen respectvol met de dieren omgaan en op eigen initiatief zorg willen dragen voor de dieren. Een voorbeeld hieronder.

“Sommige zijn echt meteen heel lief en respectvol naar het dier toe” (Medewerker kinderboerderij, tevens de schooldieren).

Verder is opgevallen dat wanneer er negatieve fragmenten gescoord zijn, dit nooit voorkwam in een vorm van geweld naar het dier. Denk hierbij aan getrek aan oren of het dier slaan. Negatieve scores kwamen voort uit een gebrek aan kennis of uit onrust uit de omgeving, zoals spelen met waterflessen of schreeuwen en rennen langs de hokken. Een voorbeeld hieronder.

“We hebben een keer gehad dat ze met flesjes water gingen gooien. Voor hun een ogenschijnlijk onschuldige iets, waardoor de dieren heel veel stress hadden” (vrijwilliger dierverzorging schooldieren).

Alle fragmenten uit de interviews met codes zijn te vinden in bijlage VI.

5. Discussie

De discussie is opgedeeld in een methode- en een resultatendiscussie.

5.1 Methodediscussie

In dit hoofdstuk worden de gebruikte methodes bediscussieerd.

Onderzoekspopulatie

Tijdens het onderzoek is gebleken dat het lastig was om een onderzoekspopulatie vast te stellen, gezien niet bekend is hoeveel scholen AAE gebruiken in Nederland. Aan de hand van een schatting is daarom de onderzoekspopulatie vastgesteld. De enquêtes zijn naar 5631 scholen verstuurd en 249 scholen hebben een respons gegeven, wat gelijk staat aan 4,4%. Meerdere scholen gaven aan dat zij geen tijd hadden om de enquête in te vullen of voor een bezoek, gezien het gegeven dat het al laat in het schooljaar was. Het onderzoek van Regterschot had een responspercentage van 5,6% en verstuurde de enquêtes in november (Regterschot, 2016). Door het onderzoek op een ander moment in het schooljaar uit te voeren was de respons mogelijk hoger geweest. Verder bleek uit de responses dat de meest ingezette dieren voor AAE in het basisonderwijs niet dezelfde diersoorten zijn als die in 2016. In responses op de e-mail kwam bijvoorbeeld naar voren dat scholen meer reptielen houden. Ook had 55,4% van de respondenten van de enquête een vis. Hoewel de vis als meest gehouden kladier uit de enquête kwam, was dit niet het nummer één meest gehouden kladier in 2016. De meest gehouden kladiersoort was toen een konijn (Regterschot, 2016). Van de 5631 scholen had 1,6% één of meer van de zeven onderzochte diersoorten in dit onderzoek. Hoewel dit percentage niet representatief is voor alle scholen van het primair onderwijs die kladieren inzetten, geeft dit onderzoek wel een indicatie over het dierwelzijn van kladieren op het primair onderwijs.

Enquêtevragen

De enquêtes van het onderzoek zijn verstuurd na het vooronderzoek. Na dit vooronderzoek zijn nog andere bronnen gevonden die meer diepgang gaven en/of uitgebreider waren dan de bronnen van het vooronderzoek. Omdat de enquête is verstuurd voordat deze informatie was gevonden bleek dat sommige vragen overbodig waren en dat andere vragen, met name over de inzetnormen, toegevoegd hadden kunnen worden.

Observatietijd

De observaties van het diergedrag duurde twee keer vijftien minuten. Vijftien minuten buiten inzet en vijftien tijdens inzet van het dier in een activiteit. Deze vijftien minuten of in totaal half uur is niet representatief voor een hele dag aan diergedrag. Om dit wel representatief te maken, zou vijf uur geobserveerd moeten worden (steekproefcalculator, sd). Hoewel deze korte observaties geen reëel beeld geven voor een heel schooljaar, geeft het wel een indicatie over het diergedrag en hoe de dieren in hun vel zitten.

5.2 Resultatendiscussie

In dit hoofdstuk worden de resultaten bediscussieerd.

Behoeftes

Uit de resultaten van het onderdeel over de behoeftes van de kladieren blijkt dat 18% van de konijnen alleen gehouden worden. Konijnen zijn sociale dieren en hebben behoefte aan een soortgenoot om mee te communiceren. Als deze sociale dieren geen soortgenoot hebben kunnen zij niet hun volledig

natuurlijk gedrag vertonen en is de kans op ongewenst gedrag en ziektes groter. Naast dat konijnen die samen gehouden worden gezonder zijn en minder kans hebben om ongewenst gedrag te vertonen, zoals bijten, zijn konijnen die samen wonen ook dapperder en nieuwsgieriger. De dieren hebben steun aan elkaar en zullen daarom meer onderzoeken, dapperder zijn en mogelijk ook meer contact zoeken met mensen. De konijnen die alleen gehouden worden zijn vaak impuusaankopen en/of er is niet genoeg vooronderzoek gedaan naar het houden van deze dieren (Hopster, sd). Cavia's zijn ook sociale dieren die samen gehouden moeten worden. In het onderzoek zijn 100% van de cavia's samen met een soortgenoot gehuisvest.

Van de cavia's krijgt 72% geen extra vitamine C tabletten. Cavia's kunnen van nature geen vitamine C aanmaken en moeten dit daarom uit hun voeding halen. Speciaal compleet cavia brok heeft extra toegevoegde vitamine C, waarmee het voeren van vitamine C tabletten niet nodig is (LICG, 2019a). In de enquête is geen onderscheid gemaakt tot gewoon brok of cavia brok. Om die reden is bij het gebrek aan vitamine C tabletten een onvoldoende gerekend. Echter kan het wel zo zijn dat mensen speciaal cavia brok voeren of dat met toevoeging van gevarieerde groentes de dieren wel alle voedingsstoffen binnen krijgen. Uit de responses op de enquête is dit echter niet duidelijk genoeg geworden en zijn bij het gebrek aan extra vitamine C tabletten onvoldoendes gerekend.

Wat op valt uit de resultaten is dat op het gebied van huisvesting slechts voor 64% voldoende zijn behaald. De meeste verbeterpunten liggen bij de grootte van de verblijven en het aanbieden van de juiste verrijking. De meest opvallende scores zijn die van hamster (36% voldoende) en schildpad (45% voldoende). Bij de hamsters zijn de verblijven in alle gevallen te klein en is de bodembedekking niet diep genoeg voor de dieren. Verder heeft slechts één hamsterverblijf van het onderzoek alle benodigde verrijkingselementen, namelijk een schuilplaats, looprad en zandbakje. Uit de enquête blijkt de schildpadden missen de dieren elk minstens één van de twee noodzakelijke lampen in het verblijf. Zowel water- als landschildpadden hebben een warmte- en UV-B lamp nodig. De warmtelamp houdt de temperatuur van het verblijf op peil en de UV-B lamp hebben de dieren nodig om vitamine D3 aan te maken (LICG, 2018a) (LICG, 2018b). Vitamine D3 draagt voor de schildpadden bij aan de regulering van de calciumstofwisseling (Schildpaddenforum, sd).

Tijdens de schoolbezoeken hadden alle honden waarbij checklists zijn afgenomen geen onvoldoendes. Mogelijk is de oorzaak hiervan dat er veel bekend is over honden en het houden ervan. Ook over de mogelijkheden van het inzetten van honden is veel bekend. Niet alleen inzet als school- of klashond, maar ook als blindengeleidehond, ADL-hond of PTSS-hond. Daarom kan het ook makkelijker zijn om hier een opleiding voor te volgen dan voor andere klasdieren, zoals hamsters of konijnen (Hulphond, sd). Verder waren tijdens de schoolbezoeken bijna alle dieren in goede gezondheid. Als de dieren niet gezond waren, waren zij al in behandeling bij een dierenarts en/of bleven zij thuis om uit te zieken.

Normen

Een van de normen die het IAHAOI stelt is dat de professionals die het dier bij activiteiten inzetten, een training/cursus/opleiding heeft gehad over dierwelzijnsbehoeftes, diergedrag en een gepaste mens-dier relatie. Uit de resultaten blijkt dat bij 17% van de scholen iemand een relevante opleiding heeft gevolgd voor het verzorgen en/of het inzetten van de dieren bij activiteiten. Binnen 83% van alle scholen is er geen persoon die een relevante opleiding heeft gehad, wat het dierwelzijn mogelijk onder druk kan laten staan. Het hebben van een opleiding of training voor het inzetten van AAE is niet wettelijk verplicht. Dit is waarschijnlijk de reden dat weinig scholen dit hebben gedaan. Ondanks de lage score op

opleiding of training, scoort 85% wel een voldoende op inzettijd en worden op deze scholen de dieren niet langer dan 45 minuten achtereenvolgens ingezet voor een activiteit. Verder heeft 15% van de hondeneigenaren uit dit onderzoek specifieke kennis op gedaan, samen met de hond, op het gebied van AAI, therapiehonden en/of autismehulphonden.

In 24% van de gevallen zijn alleen de leerlingen op de school verantwoordelijk voor de dieren tijdens schooldagen. 5% van de scholen geeft aan dat ook tijdens de weekenden en vakanties alleen de kinderen verantwoordelijk zijn. Gevolg hiervan kan zijn dat de dieren niet optimaal verzorgd worden, omdat kinderen vaak niet over de benodigde kennis beschikken. Ook gaf een school zelfs aan dat er geen verantwoordelijke is voor de dieren tijdens weekenden en vakanties.

Gedrag van de klasdieren

Bij de gedragsobservaties zijn onvoldoendes behaald wanneer de dieren stresssignalen lieten zien. Deze stresssignalen kwamen voort uit acute stressmomenten en zijn, in de mate waarin de gedragingen gezien zijn, geen risico voor het dierwelzijn. Acute stress is stress voor een korte termijn, zoals een dier dat schrikt van de een onweersklap. Als de trigger voorbij is, is de stress ook snel weer voorbij. Chronische stress ontstaat wanneer stress in het lichaam vaak en constant getriggerd wordt, bijvoorbeeld door verveling of gebrek aan positief contact met soortgenoten. Deze chronische stress kan op den duur leiden tot onder andere ziektes en afwijkend gedrag, zoals tralie knagen en ijsberen (Porter, 2017). Naast deze twee vormen van negatieve stress bestaat er ook positieve stress. Bij positieve stress heeft een dier spanning om een positieve ervaring, bijvoorbeeld omdat hij eten krijgt. Net als acute stress is deze positieve stress slechts voor een korte termijn en levert deze geen gezondheidsproblemen op (Stresscentrum, sd).

Bij de dieren was te zien dat zij het grootste deel van de tijd comfortgedrag of overig gedrag lieten zien. Zeker wanneer de dieren niet ingezet worden voor een activiteit wordt veel comfortgedrag waargenomen. Comfortgedrag is gedrag dat het fysiek comfort van het dier vergroot. Als de dieren zich op hun gemak voelen en zich niet met essentiële activiteiten, als eten en vluchten, bezig houden zullen zij dit comfortgedrag laten zien. Comfortgedrag wordt wel gecategoriseerd als 'luxe activiteiten' en het is zeer positief wanneer dit gedrag wordt waargenomen (Lindberg & Nicol, 1997).

Interviews met de docenten

Uit de gescoorde fragmenten van de interviews met docenten blijkt dat 80% van de fragmenten positief zijn voor dierwelzijn. Echter zien docenten niet alles. Tijdens een interview werd gezegd dat de onderbouw kinderen nooit op de hokken tikken, terwijl tijdens de gedragsobservaties op die school wel werd gezien dat kinderen dit deden. Verder blijkt uit de resultaten van de enquête dat op het punt van dierkennis docenten nauwelijks of niet zijn opgeleid. Zo hebben zij ook mogelijk niet de juiste achtergrondkennis om te beoordelen wat voor gedrag de dieren laten zien en of de kinderen op een juiste manier met de dieren om gaan. Dit zijn twee punten om in het achterhoofd te houden bij de interviews.

Wat verder op viel was dat slechts één school vroeg waar de verbeterpunten lagen na het uitvoeren van de onderzoeken bij het schoolbezoek. Een enkele school had alles tot in de puntjes goed geregeld en/of waren al bezig met tips van professionals. Zeven van de negen scholen hadden wel duidelijke verbeterpunten, maar vroegen hier echter niet naar. De verbeterpunten worden genoemd in hoofdstuk 7. Aanbevelingen.

6. Conclusie

De hoofdvraag van dit onderzoek is: Hoe is het gesteld met het dierwelzijn van de zeven meest voorkomende klasdieren in Nederland, te weten; konijnen, honden, vissen, kippen, schildpadden, cavia's en hamsters, op het primair onderwijs?

Door de behoeftes van de klasdieren en de normen voor de inzet in kaart te brengen, kan beantwoord worden in hoeverre de scholen hieraan voldoen. Voor 70% wordt voldaan aan de criteria van de WQ categorieën en de normen voor de inzet van het dier. Per categorie zijn de behaalde voldoende percentages als volgt: 77% bij de categorie voeding, 64% bij huisvesting, 71% bij gezondheid, 88% bij gedrag en 53% bij inzetnormen. Verdere toelichting hoe deze percentages verbeterd kunnen worden is te lezen in hoofdstuk 7. Aanbevelingen.

Docenten geven aan dat de kinderen goed met de dieren om gaan en dat zij de dieren ook met respect en liefde behandelen. Sommige kinderen hebben iets meer uitleg en begeleiding nodig bij het dier. Op een enkel geval van spelen met waterflessen of langs de dieren rennen na, geven de docenten aan geen knelpunten te hebben.

Het dierwelzijn van de onderzochte klasdieren in Nederland is op het merendeel van de scholen als voldoende te beoordelen, maar er zijn wel mogelijkheden tot verbetering. Met name op het gebied van huisvesting en het voldoen aan de inzetnormen van het dier.

7. Aanbevelingen

In dit hoofdstuk worden naar aanleiding van de resultaten, discussie en conclusie aanbevelingen gedaan.

7.1 Aanbevelingen voor de scholen

De scholen die dieren in de klas hebben wordt aangeraden om op de website van het Landelijk Informatiecentrum Gezelschapsdieren (LICG) de informatie over de dieren die zij houden door te nemen. Na het doorlezen van de informatie moeten de scholen nagaan of zij als school voldoen aan de verschillende behoeftes die de diersoorten hebben. De website van het LICG is: www.LICG.nl.

Het is aan te raden dat iedere school een eindverantwoordelijke aanwijst op het gebied van dierwelzijn. Deze persoon zou idealiter een dier(verzorging) gerelateerde opleiding hebben gehad en/of een cursus of training over dierwelzijn. Ook wordt aangeraden om een persoon aan te wijzen die verantwoordelijk is voor de dieren wanneer de kinderen hier interacties mee hebben. Deze persoon heeft idealiter een cursus/training/opleiding gehad over diergedrag, mens-dier relaties en over het inzetten van dieren voor AAE. Dit kan dezelfde persoon zijn die verantwoordelijkheid draagt voor de diervverzorging, of de persoon die de inzet met de kinderen en het dier begeleidt.

Naar aanleiding van de resultaten van het onderzoek, worden hier extra aandachtspunten genoemd. De eerste is dat sociale dieren, zoals konijnen en cavia's, echt met een soortgenoot moeten worden gehouden. Zelfs als zij veel contact hebben met mensen is dit anders dan met een soortgenoot. Ook moet gekeken worden, met name bij de knaagdieren en haasachtigen, of voer in de vorm van biks gegeven wordt. Is dat niet het geval en wordt gemengd voer gegeven, wordt aangeraden om stapsgewijs over te stappen op compleet voer in de vorm van biks. Dit is om ervoor te zorgen dat de dieren alle nodige voedingsstoffen binnen krijgen. Cavia's hebben speciaal caviabrok nodig of moeten extra vitamine C krijgen als dit niet zo is. Verder moet de grootte van de verblijven gecontroleerd worden. De dieren moeten genoeg ruimte hebben om comfortabel te kunnen leven. Het houden van vissen in een kom is bijvoorbeeld uit den boze. Ook moet gekeken worden of een geschikte ondergrond in het verblijf ligt. Stro is bijvoorbeeld in veel gevallen ongeschikt, omdat dit niet absorbeert en kan prikken in ogen en/of voeten. Ook moet bij hamsters gelet worden op de diepte van de bodembedekking. Verder is voor reptielen en vissen belangrijk dat alle nodige pompen en lampen aanwezig zijn. Als laatste maar zeker niet als minste moet gekeken worden naar de verrijkingsonderdelen in de verblijven. Dieren hebben bepaalde dingen nodig om natuurlijk gedrag uit te voeren en gezond te blijven. Zo moeten konijnen kunnen graven, kippen in schoon zand een zandbad kunnen nemen en moeten hamsters onder andere een geschikt looprad in het verblijf hebben staan.

Tot slot wordt aangeraden om na te gaan wat er gedaan wordt om ziektes en infecties te voorkomen bij de dieren. Volgens de IAHAIO-richtlijnen moeten de dieren die betrokken zijn bij AAI preventieve zorg ontvangen tegen ziektes en parasieten, door bijvoorbeeld inentingen. Hoewel niet alle dieren van de schoolbezoeken ingeënt waren, waren alle dieren wel gezond. Als dit niet zo was, waren de dieren al in behandeling bij een dierenarts en/of vrij van inzet tot deze weer gezond is. Dit doen de scholen al goed en horen dit vast te houden.

7.2 Aanbevelingen sector

Voor de sector wordt aanbevolen om in Nederland normen op te stellen voor de inzet van AAE. Door normen op te stellen kan de kwaliteit van de AAE gewaarborgd worden, waardoor het welzijn van zowel dier als mens verbeterd wordt. Punten waaraan gedacht kan worden zijn: het beschrijven van

beschikbare opleidingen voor de persoon die met de dieren werkt, het beschrijven van de meest geschikte diersoorten voor AAE in Nederland en voorbeelden geven van geschikte activiteiten met de dieren.

Het wordt aanbevolen om scholen die AAE gebruiken te registreren. Zo wordt een beeld verkregen van hoeveel scholen hier gebruik van maken en eventueel ook welke diersoorten zij inzetten. Scholen kunnen elkaar op deze manier ook gemakkelijk vinden en kennis of ideeën uitwisselen.

7.3 Aanbevelingen vervolgonderzoek

De doelgroep van dit onderzoek is het primair onderwijs. Echter is er over de inzet van dieren in het voortgezet onderwijs nog niks bekend. Daarom zou over dit onderwerp een soortgelijk onderzoek uitgevoerd kunnen worden.

Uit de respons op de enquête blijkt dat er tegenwoordig meer reptielen worden ingezet dan bij de top zeven meest ingezette klastieren uit 2016. Scholen gaven aan deze keuze te hebben gemaakt omwille van mogelijke allergieën van kinderen. Reptielen zijn echter exotische dieren, welke worden uitgesloten voor inzet in de klas door IAHAIO. Het wordt daarom aangeraden om vervolgonderzoek te doen naar de hoeveelheid reptielen die worden gehouden als klastier, waarom deze gehouden worden en wat de inzet is van deze dieren.

Scholen die AAE inzetten of willen inzetten kunnen baat hebben bij een informatiepunt waarin leidraden staan voor het houden van dieren in de klas. De verschillende eisen en normen voor AAE kunnen bijvoorbeeld op een website of in een handboek worden gebundeld. Uit dit informatiemiddel kunnen scholen dan lezen waar de dieren behoefte aan hebben en hoe zij op een verantwoorde manier AAE kunnen inzetten. Op die manier kan het dierwelzijn beter gewaarborgd worden. Aanbevolen wordt daarom om vervolgonderzoek te doen naar de behoeftes van verschillende diersoorten die in AAE worden ingezet en deze vervolgens in kaart te brengen. Naast de behoeftes kan ook per diersoort worden onderzocht wat verantwoorde activiteiten met de dieren zijn en wat de normen zijn voordat een dier kan worden ingezet voor AAE.

Bibliografie

- 24editor. (sd). *Onderzoeksoorten voor je scriptie*. Opgeroepen op april 29, 2019, van 24editor: <https://24editor.com/onderzoeksoorten-voor-je-scriptie/>
- Altschiller, D. (2011). *Animal-Assisted Therapy*. Santa Barbara, California: Greenwood.
- Anastasio, A. (2017, mei 31). *Can dogs eat pork?* Opgeroepen op augustus 8, 2019, van AKC: <https://www.akc.org/expert-advice/nutrition/can-dogs-eat-pork/>
- Anderson, K. L., & Olson, M. R. (2006). The Value of a dog in a classroom of children with severe emotional disorders. *Anthrozoös*, 35-49.
- Aveve. (2016). *Het kippenhok onderhouden en schoonmaken*. Opgeroepen op september 2, 2019, van Aveve winkels: <https://avevewinkels.be/Advies/Detail/dier/kip/de-leefomgeving-van-mijn-kip/het-kippenhok-onderhouden-en-schoonmaken/ca831>
- Aveve. (2017). *Kippentaal en -gedrag*. Opgeroepen op maart 20, 2019, van Aveve winkels: <https://avevewinkels.be/Advies/Detail/dier/kip/trainen-en-spelen-met-mijn-kip/kippentaal-en-gedrag/6bbf3>
- Bedaux, V., & Oude Nijhuis, M. (2010). *Konijn & Kinderboerderij - De ontwikkeling van een methode voor welzijnsmonitoring van konijnen op de kinderboerderij*. Leeuwarden: Van Hall Larenstein.
- Beetz, A. (2012). *Hunde im Schulalltag*. München: Ernst Reinhardt, GmbH & Co KG, Verlag.
- Beeztees. (2017, Januari 10). Opgehaald van Hoe vaak hond uitlaten? Advies en tips!: <https://www.beeztees.nl/2017/01/10/hoe-vaak-hond-uitlaten/>
- Boersma, L. (2015, April). *Stress-signalen herkennen*. Opgehaald van HondenLot: <https://hondenlot.nl/gedragstherapie/stresssignalen.html>
- Boersma, L. (2017, Augustus). *De krachtige invloed van emoties op gedrag*. Opgeroepen op september 1, 2019, van HondenLot: <https://hondenlot.nl/gedragstherapie/emoties.html>
- Boersma, L. (sd). *Stress-signalen herkennen*. Opgeroepen op maart 20, 2019, van HondenLot: <https://hondenlot.nl/gedragstherapie/stresssignalen.html>
- Braak, M. (sd). *Lichaamstaal*. Opgeroepen op maart 20, 2019, van Dwerghamster.nl: <https://www.dwerghamster.nl/algemeen/lichaamstaal/index.php>
- Bracke, M., & Hopster, H. (2006). Assessing the importance of natural behavior for animal welfare. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 77-89.
- Broom, D. (1991). Animal welfare: concepts and measurement. *Journal of Animal Science*, 4167-4175.
- Broom, D., & Johnson, K. (1993). *Stress and Animal Welfare*. Nederland: Springer Uitgeverij.

- Coborn, J. (1993). *The Proper Care of Turtles*. Tfh Pubns Inc. Opgehaald van wikihow: <https://nl.wikihow.com/Schildpadden-verzorgen>
- Compernelle, T. (2006). *Stress, vriend & vijand*. Tielt: Lannoo.
- Daly, B., & Suggs, S. (2010). Teachers' experiences with humane education and animals in the elementary classroom: Implications for empathy development. *Journal of Moral Education*, 101-112.
- De bibliotheek Huizen-Laren-Blaricum. (2018, oktober 3). *Snuffellezen: kom voorlezen aan konijntjes!* Opgeroepen op maart 13, 2019, van De bibliotheek Huizen Laren Blaricum: <https://www.bibliotheekhbl.nl/actueel/agenda/KBW2018SnuffellezenHuizen.html>
- De Blauwe Hond. (sd). *Veilig omgaan met je hond*. Opgeroepen op maart 13, 2019, van thebluedog: <https://www.thebluedog.org/nl>
- De Boer, M. A., & De Heij, J. H. (2014). *Wijzer met dieren*. Leeuwarden: Hogeschool Van Hall Larenstein.
- De Jongh, M. (2015). *Het D.O.G. project*. Opgeroepen op maart 13, 2019, van EC Rotonde: <http://ec-rotonde.nl/voorzieningen/het-d-o-g-project/>
- De Kok, M. (2018, oktober 5). *Scriptie Tips: Het coderen van interviews*. Opgeroepen op mei 24, 2019, van Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=zcG1JA9ks60>
- De Ruiter, E. (2014). *Lichaamstaal van honden*. Opgeroepen op maart 21, 2019, van PodencoWorld: <https://www.podencoworld.nl/adopties/gedrag/173-lichaamstaal-van-honden>
- de Wilde, L. (2012). *Kooiverrijking bij het konijn, de hamster en de cavia*. Universiteit Gent: Universiteit Gent.
- Den Heijer, M. (2018, September 14). Hoorcollege stressfysiologie. Leeuwarden, Friesland, Nederland: Van Hall Larenstein.
- Dienst Uitvoering Onderwijs*. (2019). Opgeroepen op April 4, 2019, van Instellingsinformatie: <https://instellingsinformatie.duo.nl/public/websitcfi/>
- Dierckens, S. (sd). *Gedrag*. Opgeroepen op maart 20, 2019, van Waterschildpadden: <https://waterschildpadden.be/verzorging/gedrag/>
- Dieren verblijf. (2017, mei 17). *Hoe vaak verschoon ik mijn konijnenhok*. Opgehaald van Dierenverblijf: <https://www.dierenverblijf.com/blog/hoe-vaak-verschoon-ik-mijn-konijnenhok.html>
- Dierenkliniek Hulst. (2019, januari 2). *Hamster*. Opgehaald van Dierenkliniek Hulst: <http://www.dierenklinikuhulst.nl/?pagina=hamster#four>

- Dierenwelzijnsweb. (sd). *Definitie*. Opgeroepen op April 2, 2019, van Dierenwelzijnsweb: <https://www.dierenwelzijnsweb.nl/nl/dierenwelzijnsweb/dierenwelzijn/Definitie.htm>
- Dierenwelzijnsweb. (sd). *Vijf vrijheden*. Opgeroepen op April 2, 2019, van Dierenwelzijnsweb: <https://www.dierenwelzijnsweb.nl/nl/dierenwelzijnsweb/dierenwelzijn/vijf-vrijheden.htm>
- Diergeneeskundig Centrum. (sd). Opgehaald van Is mijn hond te dik?: <https://www.diergeneeskundigcentrum.nl/praktijkinfo>
- Diergeneeskundig Centrum Paterswoldseweg. (sd). *Is mijn hond te dik?* Opgeroepen op Mei 12, 2019, van Diergeneeskundig Centrum Paterswoldseweg: <https://www.diergeneeskundigcentrum.nl/praktijkinfo>
- Diersporengids. (sd). *Caecotrofie en coprofagie bij dieren*. Opgeroepen op juli 10, 2019, van Diersporengids.nl: <https://www.diersporengids.nl/caecotrofie/>
- Dupuis, G. (2013). *Educatie, workshops & trainingen*. Opgeroepen op maart 13, 2019, van Leren met honden: <http://www.lerenmethonden.nl/ewt.php>
- Fine, A. H. (2015). *Animal-Assisted Therapy*. Londen: Academic Press.
- Fine, A. H., & Beck, A. M. (2015). Understanding Our Kinship with Animals: Input for Health Care Professionals Interested in the Human-Animal Bond. In A. H. Fine, *Handbook on Animal Assisted Therapy* (pp. 3-9). Elsevier Science Publishing Co Inc.
- Flom, B. F. (2005). Counseling with Pocket Pets: Using Small Animals in Elementary Counseling Programs. *Professional School Counseling*, 469-471.
- Friesen, L. (2010). Exploring Animal-Assisted Programs with Children in Schooland Therapeutic Contexts. *Early Childhood Education Journal*, 261-267.
- Groenkennisnet. (2019, maart 9). *Welfare Quality: Meten van dierenwelzijn*. Opgeroepen op mei 3, 2019, van Groenkennisnet: <https://www.groenkennisnet.nl/nl/groenkennisnet/dossier/dossier-Welfare-Quality-Meten-van-dierenwelzijn.htm>
- Hamsterkooien. (2018, juni 7). *Een hamsterkooi verschonen: 8 tips*. Opgeroepen op september 12, 2019, van Hamsterkooien: <https://hamsterkooien.com/blog/een-hamsterkooi-verschonen-8-tips/>
- Hart voor Dieren. (2019). *De hamsterstaal vertaald: piepen, knorren en brommen*. Opgeroepen op september 2, 2019, van Hart voor Dieren: <https://hartvoordieren.nl/leer-de-hamstertaal/>
- Hart, L. (2006). Positive effects of animals for psychosocially vulnerable people: a turning point for delivery. In A. H. Fine, *Animal-Assisted Therapy* (pp. 59-84). Oxford: Elsevier/Academic Press.
- Hergovich, A., Monshi, B., Semmler, G., & Zieglmayer, V. (2002). The effects of the presence of a dog in the classroom. *A Multidisciplinary Journal of The Interactions of People & Animals*, 37-50.

- Het DierenDiploma*. (sd). Opgeroepen op maart 13, 2019, van DierenDiploma:
<https://dierendiploma.nl/over-dierendiploma/het-dierendiploma/>
- Honden plein. (sd). *Hondengedrag*. Opgeroepen op september 13, 2019, van Honden plein:
<https://www.honden-plein.nl/hondengedrag/>
- Hopster. (sd). *Waarom een konijn alleen houden tegen zijn natuur is*. Opgeroepen op oktober 16, 2019, van Hopster.be: <https://hopster.be/konijn-alleen-tegen-natuur/>
- IAHAIO. (2018). *IAHAIO White Paper*. IAHAIO.
- Instituut voor Antrozoölogie. (sd). *Wat doen we*. Opgeroepen op mei 1, 2019, van instituutvoorantrozoologie: <https://instituutvoorantrozoologie.nl/wat-doen-we/>
- Instituut voor Antrozoölogie. (sd). *Wie zijn wij*. Opgeroepen op mei 1, 2019, van instituutvoorantrozoologie: <https://instituutvoorantrozoologie.nl/over-ons/>
- Intermountain Therapy Animals. (sd). *R.E.A.D.* Opgeroepen op maart 13, 2019, van therapyanimals:
http://www.therapyanimals.org/Read_Team_Steps.html
- Janssen, J., & Bombosch, B. (2016). *Wie helpt de Hulphond? Over welzijnsfactoren bij de inzet van dieren bij Animal Assisted Interventions in de veiligheidszorg*. AAIZOO.
- Kotrschal, K., & Ortbauer, B. (2003). Behavioral effects of the presence of a dog in a classroom. *Anthrozoös*, 147-159.
- Lane, H. B., & Zavada, S. D. (2013, Oktober). When Reading Gets Ruff. *The Reading Teacher*, pp. 87-95.
- Leenstra, S., & Scheerboom, J. (2014). Stressoren om rekening mee te houden (Deel 1). *Aquacultuur*, 29-34.
- Leenstra, Sietze; Scheerboom, Jos. (2014a). Gevolgen stresshormonen op de stofwisseling (algemene informatie). *Aquacultuur*, 25-28.
- Levende Have. (sd). *Vaccinatie van pluimvee*. Opgeroepen op september 27, 2019, van Levende Have:
<https://www.levendehave.nl/dierenwikis/pluimvee/vaccinatie-van-pluimvee>
- Levinson, B. M. (1997). *Pet-Oriented Child Psychotherapy*. Springfield: Thomas, Charles C., Publisher.
- LICG. (2013, Maart). *Huisdierenbijsluiter honden*. Opgeroepen op Juli 20, 2019, van LICG:
https://www.licg.nl/media/3341/hond_bijsluiter6_0t.pdf
- LICG. (2017, November). *Huisdierenbijsluiter kip*. Opgeroepen op juli 15, 2019, van LICG:
https://www.licg.nl/media/3717/kip_bijsluiter6_01t.pdf

LICG. (2018a, april). *Huisdierenbijsluiter roodwang-, geelwang- en geelbuikschildpad*. Opgeroepen op augustus 29, 2019, van LICG:
https://www.licg.nl/media/3697/roodwang_geelwang_geelbuikschildpad_bijsluiter6_2ht.pdf

LICG. (2018b, augustus). *Huisdierenbijsluiter Griekse landschildpad*. Opgeroepen op augustus 2019, 29, van LICG: https://www.licg.nl/media/3675/griekse_landschildpad_bijsluiter6_02ht.pdf

LICG. (2018c, November). *Huisdierenbijsluiter sluiersaartgoudvis*. Opgeroepen op September 1, 2019, van LICG: https://www.licg.nl/media/3434/sluiersaartgoudvis_bijsluiter6_2rwt.pdf

LICG. (2018d, November). *Huisdierenbijsluiter goudvis*. Opgeroepen op Augustus 20, 2019, van LICG:
https://www.licg.nl/media/3422/goudvis_bijsluiter6_3t.pdf

LICG. (2019). Opgehaald van Konijn: <https://www.licg.nl/konijnen-en-knaagdieren/konijn/#huisvesting>

LICG. (2019). Opgehaald van Honden: <https://www.licg.nl/honden/>

LICG. (2019). Opgehaald van Pantsermeervallen (vissengroep):
<https://www.licg.nl/aquariumdieren/pantsermeervallen-vissengroep/#voeding>

LICG. (2019, Januari). Opgehaald van Het tropisch zoetwateraquarium:
https://www.licg.nl/media/3767/tropisch_zoetwateraquarium6_11apt.pdf

LICG. (2019). Opgehaald van Ziekten en aandoeningen bij zoetwatervissen:
<https://www.licg.nl/aquariumdieren/ziekten-en-aandoeningen-bij-zoetwatervissen/#wat-te-doen-bij-zieke-vissen>

LICG. (2019). Opgehaald van Guppy: <https://www.licg.nl/aquariumdieren/guppy/#huisvesting>

LICG. (2019). Opgehaald van Betta: <https://www.licg.nl/aquariumdieren/betta/#huisvesting>

LICG. (2019). Opgehaald van Aquariumdieren: <https://www.licg.nl/aquariumdieren/>

LICG. (2019). Opgehaald van Cavia: <https://www.licg.nl/konijnen-en-knaagdieren/cavia/>

LICG. (2019, februari). *Huisdierenbijsluiter Hamster*. Opgeroepen op mei 2, 2019, van LICG:
https://www.licg.nl/media/3811/hamster_bijsluiter6_38t.pdf

LICG. (2019, April 8). *Tijd om uw konijnen te laten vaccineren*. Opgeroepen op september 27, 2019, van LICG: <https://www.licg.nl/nieuws/tijd-om-uw-konijnen-te-laten-vaccineren/>

LICG. (2019a, Mei). *Huisdierenbijsluiter cavia*. Opgeroepen op juni 3, 2019, van
https://www.licg.nl/media/4072/cavia_bijsluiter6_31t.pdf

LICG. (2019b, februari). *Huisdierenbijsluiter hamster*. Opgeroepen op augustus 30, 2019, van LICG:
<https://www.licg.nl/konijnen-en-knaagdieren/hamster/>

- LICG. (2019c, mei). *Huisdierenbijsluiter konijn*. Opgeroepen op september 2, 2019, van LICG: https://www.licg.nl/media/4068/konijn_bijsluiter6_48t.pdf
- Logan, M. (2016, juni 6). *5 – Freedom to Express Normal Behavior*. Opgeroepen op mei 5, 2019, van Every living thing: <https://everylivingthing.ca/5-freedom-to-express-normal-behavior/>
- Matthew & Kateryna. (2019, mei 7). *Do tortoises and turtles need vaccinations?* Opgehaald van Tortoise owner: <https://www.tortoiseowner.com/do-tortoises-and-turtles-need-vaccinations/>
- Mills, D. S., & Nankervis, K. J. (1999). *Equine Behavior - Principles and practice*. Blackwell Publishing.
- Muntz, B. (2017). *High five met je konijn*. Hilversum: Animal Academy.
- Muntz, B. (2017). *High Five met je konijn*. Animal Academy.
- Muntz, B. (s.d.). *De gelukkige cavia*. Animal Academy.
- National Center for Families Learning. (2015). *Why do people keep pets?* Opgeroepen op maart 13, 2019, van Wonderopolis: <https://wonderopolis.org/wonder/why-do-people-keep-pets>
- NVWA. (2019). *Unielijst invasieve exoten*. Opgeroepen op september 2, 2019, van NVWA: <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/invasieve-exoten/unielijst-invasieve-exoten>
- O'Haire, M. E., McKenzie, S. J., McCune, S., & Slaughter, V. (2013). Effects of Animal Assisted Activities with Guinea Pigs in the Primary School Classroom. *Anthrozoös*, 445-458.
- Ohl, F., & Arndt, S. S. (2011). Natuurlijk gedrag van honden. *Biotechniek*, 232-238.
- Oldenbroek, K. (2015). *Domesticatie en fokkerij*. Opgeroepen op oktober 7, 2019, van Groenkennisnet: <https://wiki.groenkennisnet.nl/pages/viewinfo.action?pageId=1572898>
- Oomkes, C. (2014). Konijnen in de zorg. In S. Ophorst, M. Ruis, V. Pompe, M. De Jong, J. Van den Borg, B. Beerda, . . . C. Oomkes, *Dieren in de zorg* (p. 191). Ede: Ontwikkelcentrum.
- Ophorst, S. (2014). Inleiding: Dieren in de zorg. In S. Ophorst, M. Ruis, V. Pompe, M. de Jong, J. van der Borg, B. Beerda, . . . C. Oomkes, *Dieren in de zorg* (pp. 8-10). Ede: Ontwikkelcentrum.
- Pets Place*. (2017, november 22). Opgehaald van Hoeveel voer moet je jouw vissen voeren?: <https://petsplace.nl/advies/vissen-voeren/>
- Pets Place*. (2017, november 1). Opgehaald van Alles over waterwaardes in je aquarium: <https://petsplace.nl/advies/waterwaardes/>
- Pets Place. (2017, November 22). *Het gedrag van een vis*. Opgeroepen op mei 14, 2019, van Pets Place: <https://petsplace.nl/advies/vis-en-gedrag/>

- Pets Place*. (2018, April 1). Opgehaald van Waterplanten voor jouw vissenkom of aquarium:
<https://petsplace.nl/advies/waterplanten-voor-je-vissenkom-of-aquarium/>
- Pets Place*. (sd a). *Informatie over de waterschildpad*. Opgeroepen op september 2, 2019, van *Pets Place*:
<https://petsplace.nl/info-waterschildpad/>
- Pets Place*. (sd b). *Informatie over de landschildpad*. Opgeroepen op september 2, 2019, van *Pets Place*:
<https://petsplace.nl/info-landschildpad/>
- Porter, J. (2017). *Difference between acute and chronic stress*. Opgeroepen op oktober 15, 2019, van Healty women: <https://www.healthywomen.org/content/article/difference-between-acute-and-chronic-stress>
- Prothmann, A., Bienert, M., & Ettrich, C. (2006). Dogs in child psychotherapy: Effects on state of mind. *Anthrozoos*, 265-277.
- Receveur, F., & Teurlinx, S. (2018). *AAE in het basisonderwijs*. Leeuwarden: Hogeschool Van Hall Larenstein.
- Redfearn, S. (2014, februari 24) What is your dog telling you?. Opgeroepen op september 4, 2019, van WebMD: https://pets.webmd.com/dogs/features/what-is-your-dog-telling_you#1
- Regterschot, E. (2016). *Animal Assisted Education in het reguliere basisonderwijs in Nederland*. Leeuwarden: Hogeschool Van Hall Larenstein.
- Rijksoverheid*. (sd). Opgeroepen op maart 24, 2019, van Speciaal onderwijs:
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/speciaal-onderwijs>
- Rip, M. (2016, maart 4). *Voorlezen aan asielkatten*. Opgeroepen op maart 19, 2019, van AD:
<https://www.ad.nl/den-haag/voorlezen-aan-asielkatten~a9f640b1/>
- Schildpaddenforum. (sd). *Vitamine`*. Opgeroepen op oktober 16, 2019, van Schildpaddenforum:
<http://schildpaddenforum.net/index.php?topic=9517.0;wap2>
- Schliewen, U. (2001). *Het moderne aquarium*. Baarn: Tirion.
- Schutters, L. (sd). *Gedrag van kippen*. Opgeroepen op maart 20, 2019, van Schutters:
<http://www.schutters.net/kippen/gedrag.html#top>
- Sneddon, L. U., Braithwaite, V. A., & Gentle, M. J. (2003). *Do fishes have nociceptors? Evidence for the evolution of a vertebrate sensory system*. Londen: The Royal Society.
- Snel, T. (2003). Hond leert kind sneller klokkijken. *het Onderwijsblad*.
- Sophia Vereeniging*. (2019). Opgeroepen op mei 29, 2019, van Vissen: <https://www.sophia-vereeniging.nl/huisdieren/vissen/>

- Sophia Vereeniging*. (2019). Opgehaald van Vissen: <https://www.sophia-vereeniging.nl/huisdieren/vissen/>
- Sophia Vereeniging*. (2019). *Gedrag van vissen*. Opgeroepen op september 2, 2019, van Sophia Vereeniging: <https://www.sophia-vereeniging.nl/huisdieren/vissen/gedrag-van-vissen/>
- Sophia Vereeniging*. (sd). *Het gedrag van de cavia*. Opgeroepen op september 2, 2019, van Sophia Vereeniging: <https://www.sophia-vereeniging.nl/huisdieren/knaagdieren/cavia/gedrag-van-de-cavia/>
- Sophia Vereeniging*. (sd). *Het gedrag van de hond: leer begrijpen wat belangrijk is*. Opgeroepen op augustus 28, 2019, van Sophia vereeniging: <https://www.sophia-vereeniging.nl/huisdieren/honden/gedrag-van-de-hond/>
- Sophia Vereeniging*. (sd). *Sophia Snuffelcollege: Hond voor de klas*. Opgeroepen op maart 13, 2019, van Sophia Vereeniging: <https://www.sophia-vereeniging.nl/sophiasnuffelcollege/>
- Spiegelend Paard*. (2019). Opgeroepen op april 6, 2019, van <http://www.spiegelendpaard.nl/>
- steekproefcalculator*. (sd). Opgeroepen op mei 12, 2019, van steekproefcalculator: <http://www.steekproefcalculator.com/steekproefcalculator.htm>
- Stetson, A. (2015). *Rabbits Help Children With Reading*. Opgeroepen op maart 13, 2019, van Petcha: <https://www.petcha.com/rabbits-help-children-with-reading/>
- Swaen, B. (2019, januari 17). *Wat is kwalitatief en kwantitatief onderzoek?* Opgeroepen op oktober 3, 2019, van Scribbr: <https://www.scribbr.nl/onderzoeksmethoden/kwalitatief-vs-quantitatief-onderzoek/>
- Terra Collinaria*. (2016). Opgehaald van Waterwaarden: <http://terracollinaria.nl/wp-content/uploads/2016/01/Waterwaarden.pdf>
- Testudo Hermanni. (sd). *Gedrag*. Opgeroepen op september 4, 2019, van Testudo Hermanni: http://www.testudohermanni.eu/?page_id=672
- The Pond Shop. (2017, oktober 18). *Fish diseases fungal*. Opgeroepen op september 2, 2019, van The pond shop: <https://www.thepondshop.com.au/news/fish-diseases-fungal/>
- Thissen, S. (2017). Gezonde voeding voor het konijn. In B. Muntz, *High Five met je konijn* (pp. 94-107). Animal Academy.
- van Agtmael, E. (2007, December). *Reefsecrets*. Opgehaald van Water meetwaarden: <https://www.reefsecrets.org/index.php/chemie/chemie-publicaties/water-meetwaarden>
- van Berkom, W., Bootsma, R., van Bruggen, H., Geerts, M., Ingen Housz, F., van den Nieuwenhuizen, A., . . . Visser, C. (1977). *Elseviers Aquarium Encyclopedie*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.

- van Bodegraven, J., & Janszen, A. (2015). *Dier-ondersteunende interventies in anti-pest programma's*. Leeuwarden: Van Hall Larenstein.
- van der Laan, I. (sd). Hoe meet je dierenwelzijn? *Vakblad Kinderboerderijen SKBN*, 14-16.
- Van Geloof, E. (2013, juni). *Voorkom bloedluis bij kippen*. Opgeroepen op september 2, 2019, van Land leven: <https://www.landleven.nl/inspiratie/tuin-erf/2013/juni/voorkom-bloedluis-bij-kippen/>
- van Huizen, I., & Lambers - Jukema, N. (2009). *Kansen voor opschaling van de inzet van paarden in de Friese hulpverlening*. Drachten: Projecten LTO Noord.
- Velda. (2018). Opgehaald van Gebruiksaanwijzing aqua test: <https://www.velda.nl/app/uploads/2018/11/GAW-Aqua-Test-web.pdf>
- Waterchildpad.info. (2015). *Lichaamstaal*. Opgeroepen op maart 21, 2019, van Waterschildpad info: <http://www.waterschildpad.info/lichaamstaal.html>
- Waterschildpad.info. (s.d.). *Lichaamstaal*. Opgeroepen op september 2, 2019, van Waterschildpad: <http://www.waterschildpad.info/lichaamstaal.html>
- Werkman, P. J. (2007). Deel 2. De aankoop en opvang van nieuwe vissen. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*, 438-442.
- Werkman, P. J. (2007). Deel 2. De aankoop en opvang van nieuwe vissen. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*, 438-442.
- Zandstra, L. (2019). *Voorleeshond*. Opgeroepen op april 30, 2019, van Helpende Pootjes: <https://www.helpendepootjes.nl/leesmaatjes/>
- Zasloff, R. L., Hart, L. A., & DeArmond, H. (1999). Animals in Elementary School Education in California. *Journal of Applied Animal Welfare Science*, 347-357.
- Zasloff, R., & Hart, L. (1999). Animals in Elementary School Education in California. *Journal Of Applied Animal Welfare Science*, 347-357.
- ZorgDier. (sd). *Klasse-dieren*. Opgeroepen op maart 13, 2019, van ZorgDier: <https://www.zorgdier.nl/informatie-voor-professionals/klasse-dieren/>

Bijlagen

Bijlage I. Enquête e-mail

Geachte leerkracht en/of schoolleider,

Wij, Elora van Dijk en Yonne Stroot, zijn vierdejaars studenten aan de opleiding diermanagement van de Hogeschool Van Hall Larenstein te Leeuwarden. Door de minor Dieren in de Zorg, die wij beide volgen, zijn wij geïnteresseerd geraakt in Animal Assisted Education, beter bekend als dieren in de klas.

Uit onderzoek is gebleken dat, ten opzichte van een klas zonder dieren, kinderen een positievere houding met betrekking tot school hadden als er wel een dier aanwezig was (Anderson & Olson, 2006). Ook zorgt een dier voor meer sociale integratie in de klas (Hergovich, Monshi, Semmler, & Zieglmayer, 2002). Daarnaast hebben wij tijdens onze stages zelf ervaren dat een dier een kind kan helpen in zijn ontwikkeling. Essentieel daarin is, net als bij een leerkracht, dat het dier in een goede gezondheid verkeert en lekker in zijn vel zit.

Voor ons afstudeeronderzoek zijn wij op zoek naar scholen in het primair onderwijs in Nederland die gebruik maken van dieren op school. Dit doen wij in opdracht van het Instituut voor Antrozoölogie. Wanneer er bij u op school gewerkt wordt met dieren, willen wij u vragen om onze enquête in te vullen. Het invullen duurt ongeveer tussen de 5 à 20 minuten, afhankelijk van het aantal diersoorten dat er op school zijn. Daarnaast maken wij graag een afspraak om langs te komen op school voor een interview met u of een van uw collega's die met de dieren in de klas werkt. En natuurlijk willen wij de dieren zelf graag ontmoeten. Wanneer u interesse heeft in ons bezoek bij u op school, kunt u dit aan het einde van de enquête aangeven dan nemen wij daarna contact op.

Link naar de enquête: <https://forms.gle/XdxKwRdJAo3L3VB86>

Alvast heel veel dank voor uw tijd en medewerking en wij zouden het leuk vinden om u en de dieren bij u op school te ontmoeten.

Met vriendelijke groet,

Elora van Dijk
Yonne Stroot

Enquête naar klasdieren op het primair onderwijs in Nederland

Bedankt dat u de tijd wil nemen om deze enquête in te vullen.

In deze enquête worden verschillende vragen gesteld over zeven diersoorten die het meest worden ingezet als klasdier op het primair onderwijs. De enquête bestaat uit een aantal secties. Zo word er eerst gevraagd of u een bepaald diersoort heeft. Zo ja, dan gaat u naar de vragen over ingevulde diersoort. Zo nee, dan wordt u gevraagd of u een van de volgende diersoorten op school heeft. Tot slot zijn er nog een paar algemene vragen en heeft u de mogelijkheid uw gegevens achter te laten als wij bij u op school de dieren mogen ontmoeten en bekijken en een interview mogen houden.

***Vereist**

1. Heeft u een konijn, hond, vis, kip, cavia, schildpad en/of hamster als klasdier bij u op school? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee *Ga naar "Einde."*

Welke klasdieren zijn er op school?

2. Heeft u konijnen op school? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja *Ga naar vraag 9.*
 Nee

Welke klasdieren zijn er op school?

3. Heeft u honden op school? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja *Ga naar vraag 29.*
 Nee

Welke klasdieren zijn er op school?

4. Heeft u vissen op school? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja *Ga naar vraag 44.*
 Nee

Welke klasdieren zijn er op school?

5. Heeft u kippen op school? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja *Ga naar vraag 53.*
 Nee

Welke klastieren zijn er op school?

6. Heeft u cavia's op school? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja Ga naar vraag 70.
- Nee

Welke klastieren zijn er op school?

7. Heeft u schildpadden op school? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja Ga naar vraag 88.
- Nee

Welke klastieren zijn er op school?

8. Heeft u hamsters op school? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja Ga naar vraag 103.
- Nee Ga naar vraag 116.

Vragen over het konijn

De volgende vragen gaan over het konijn als klastier bij u op school.

9. Hoe vaak wordt het water ververs en/of aangevuld? *

Markeer slechts één ovaal.

- Meerdere keren per dag
- Dagelijks
- Om de dag
- Wekelijks
- Als het water bijna op is

10. Wat voor voer krijgt het konijn? *Snacks en snoepjes worden niet meegerekend *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Korrels/biks
- Gemengd voer/muesli
- Hooi
- Groente
- Fruit
- Anders: _____

11. Indien het konijn hooi krijgt, hoe vaak word dit bijgevoerd?

Markeer slechts één ovaal.

- Meerdere keren per dag
- Dagelijks
- Om de dag
- Wekelijks
- Als het hooi bijna op is

12. Hoe groot is het verblijf van het konijn? *Indien het hok verdiepingen heeft gelieve de afmeting van één verdieping te nemen *

Markeer slechts één ovaal.

- Kleiner dan 100x50x45 cm
- Tussen 100x50x45 cm en 120x60x50 cm
- Tussen 120x60x50 cm en 140x70x50 cm
- Groter dan 140x70x50 cm

13. Wat voor bodembedekking heeft het konijnenverblijf? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Geen
- Zaagsel/houtvezel
- Hennepvezel
- Houtsnippers
- Papier/karton
- Katoen
- Kranten
- Stro
- Alleen het wc'tje heeft bodembedekking (graag aanvinken welke)
- Anders: _____

14. Verblijft het konijn binnen of buiten? *

Markeer slechts één ovaal.

- Binnen
- Buiten
- Anders: _____

15. Hoe vaak wordt het plashoekje/wc'tje verschoond? *

Markeer slechts één ovaal.

- Dagelijks
- Om de dag
- Eén keer per week
- Eén keer per twee weken
- Minder dan één keer per twee weken

16. **Hoe vaak wordt het gehele verblijf verschoond? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Dagelijks
- Om de dag
- Eén keer per week
- Eén keer per twee weken
- Minder dan één keer per twee weken

17. **Hoeveel konijnen zitten er in een verblijf? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Een
- Twee
- Meer dan twee

18. **Wordt het konijn met andere diersoorten gehuisvest? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
- Nee

19. **Wat voor extra's staan in het verblijf? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Geen
- Een bak zand
- Houten kratten
- Kartonnen doos
- Losse plukken hooi
- Boomstronken
- Boomtakken van geschikt hout
- Verhoging om op te zitten
- Knaagstenen
- Huisje
- Buizen
- Anders: _____

20. **Op welke manier wordt het konijn op school ingezet? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Leeskonijn
- Knuffel konijn
- Verzorging
- Anders: _____

21. **Hoe lang wordt het konijn per keer achtereenvolgens ingezet? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen één en twee uur
- Tussen twee en drie uur
- Meer dan drie uur

22. **Hoeveel tijd zit er gemiddeld per keer tussen de momenten van inzet op een dag? ***

Markeer slechts één ovaal.

- minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen één en twee uur
- Tussen twee en drie uur
- Meer dan drie uur

23. **Komt het konijn wel eens angstig of gestrest op u over? Zo ja, hoe vaak? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Nee, nooit
- Ja, bijna nooit
- Ja, soms
- Ja, regelmatig
- Ja, vaak

24. **Knaagt het konijn wel eens aan de tralies? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
- Nee

25. **Wordt het konijn gevaccineerd? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Ja, maar ik weet niet welke
- Nee
- Myxomatose
- Viraal Hemorrhagisch Syndroom / Rabbit Hemorrhagic Disease
- Weet ik niet
- Anders: _____

26. Wordt het konijn ontvlooid? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja, preventief
- Ja, als vlooiën geconstateerd zijn
- Nee

27. Wordt het konijn ontwormd? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja, preventief
- Ja, als wormen geconstateerd zijn
- Nee

28. Dit waren de vragen over het konijn. *

Markeer slechts één ovaal.

- Verder *Ga naar vraag 3.*

Vragen over de hond

De volgende vragen gaan over de hond als klastier bij u op school.

29. Wanneer heeft de hond toegang tot vers water? *

Markeer slechts één ovaal.

- Altijd
- In de klas op school
- Buiten de klas op school
- Buiten school

30. Wat voor voer krijgt de hond op school? *

Markeer slechts één ovaal.

- Droogvoer
- Natvoer
- Diepvries vlees
- Rauw vlees
- Anders: _____

31. Op welke manier wordt de hond ingezet op school? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Leeshond
- Knuffel hond
- Om mee te spelen
- Om te verzorgen
- Anders: _____

32. **Hoeveel dagen per week wordt de hond ingezet bij u op school? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Eén dag
- Twee dagen
- Drie dagen
- Vier dagen
- Vijf dagen

33. **Hoe lang wordt de hond per keer achtereenvolgens ingezet? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen één en twee uur
- Tussen de twee en drie uur
- Meer dan drie uur

34. **Hoeveel tijd zit er gemiddeld per keer tussen de momenten van inzet op een dag? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen één en twee uur
- Tussen twee en drie uur
- Meer dan drie uur

35. **In hoeveel klassen wordt de hond ingezet bij u op school? ***

36. **Waar verblijft de hond op school als deze niet wordt ingezet? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Los in de klas
- In de klas in een bench
- Buiten de klas in een bench
- Los in de personeelsruimte
- Los op de gang
- Op het schoolplein
- Anders: _____

37. **Hoe vaak per dag wordt de hond uitgelaten als deze op school is? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Niet
- Eén keer
- Twee keer
- Drie keer
- Vier keer
- Vaker dan vier keer
- De hond heeft vrije uitloop en doet daar zijn behoefte

38. **Kauwt de hond wel eens op voorwerpen die hier niet voor bedoeld zijn? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Nooit
- Soms
- Vaak

39. **Komt de hond wel eens angstig of gestrest op u over? Zo ja, hoe vaak? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Nee, nooit
- Ja, bijna nooit
- Ja, soms
- Ja, regelmatig
- Ja, vaak

40. **Welke vaccinaties worden bijgehouden? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Weet ik niet
- DHP (hondenziekte, hepatitis en parvo)
- Kennelhoest
- Ziekte van Weil
- Rabiës (hondsdolheid)
- De hond is gevaccineerd, maar ik weet niet voor wat
- Geen
- Anders: _____

41. **Wordt de hond ontvlooid? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja, preventief
- Ja, zodra vlooien geconstateerd zijn
- Nee

42. Wordt de hond ontwormd? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja, preventief
- Ja, zodra wormen geconstateerd zijn
- Nee

43. Dit waren de vragen over de hond *

Markeer slechts één ovaal.

- Verder *Ga naar vraag 4.*

Vragen over de vissen

De volgende vragen gaan over de vis als kladier bij u op school.

44. Wat voor verblijf hebben de vissen? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ronde vissenkomp
- Aquarium van minder dan 30 cm lang
- Aquarium tussen de 30 en 50 cm lang
- Aquarium tussen de 50 en 80 cm lang
- Aquarium van meer dan 80 cm lang
- Vijver
- Anders: _____

45. Heeft het verblijf zoet of zout water? *

Markeer slechts één ovaal.

- Zoet water
- Zout water

46. Hoeveel verschillende vissoorten heeft u op school in een verblijf? *

Markeer slechts één ovaal.

- Eén soort
- Twee soorten
- Drie soorten
- Vier soorten
- Vijf soorten
- Meer dan vijf soorten

47. Welke verschillende soorten heeft u? *

48. Wat voor voer krijgen de vissen? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Vlokken
- Korrels/granulaat
- Levend (diepvries) voer
- Tabletten
- Anders: _____

49. Wat voor bodembedekking heeft het verblijf? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Geen
- Zand
- Grind
- Kiezels
- Stenen
- Anders: _____

50. Hoe vaak wordt het verblijf schoongemaakt? *

Markeer slechts één ovaal.

- Dagelijks
- Wekelijks
- Maandelijks
- Anders: _____

51. Wat voor extra's heeft het verblijf? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Geen
- Planten
- Stenen
- (Kien)hout
- Mosbal
- Zuurstofpomp
- Filterpomp
- Waterpomp
- Anders: _____

52. Dit waren de vragen over vissen *

Markeer slechts één ovaal.

- Verder *Ga naar vraag 5.*

Vragen over kippen

De volgende vragen gaan over de kip als kladier bij u op school.

53. Hoe vaak wordt het water ververst/bijgevuld? *

Markeer slechts één ovaal.

- Meerdere keren per dag
- Dagelijks
- Om de dag
- Wekelijks
- Als het water bijna op is
- De kippen hebben een natuurlijke waterbron

54. Wat voor voer krijgen de kippen? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Granen/zaden
- Pluimveekorrel of -meel
- Groenvoer
- (Gedroogde) insecten
- Maagkiezels
- Anders: _____

55. Hoe groot is het kippenverblijf? *

Markeer slechts één ovaal.

- Kleiner dan 2m²
- Tussen de 2m² en 4m²
- Tussen de 4m² en 6m²
- Tussen de 6m² en 8m²
- Groter dan 8m²

56. Hoeveel kippen en/of hanen zijn er op school in een verblijf? *

Markeer slechts één ovaal.

- Een
- Twee
- Meer dan twee

57. Worden de kippen met andere diersoorten gehuisvest? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
- Nee

58. Wat voor bodembedekking heeft het verblijf? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Zand
- Gras
- Grind
- Kiezels
- Steen
- Zaagsel
- Stro
- Vlas
- Anders: _____

59. Verblijven de kippen binnen of buiten? *

Markeer slechts één ovaal.

- Binnen
- Buiten
- Anders: _____

60. Hoe vaak wordt het verblijf schoongemaakt? *

Markeer slechts één ovaal.

- Dagelijks
- Om de dag
- Wekelijks
- Om de week
- Maandelijks
- Anders: _____

61. Wat voor extra's worden aangeboden in het verblijf? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Geen
- Legnesten
- Zandbad
- Nachthok
- Anders: _____

62. Op welke manier wordt de kip ingezet? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Om te knuffelen
- Om te verzorgen
- Anders: _____

63. **Hoe lang wordt de kip per keer achtereenvolgens ingezet? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen de één en twee uur
- Tussen de twee en drie uur
- Meer dan drie uur

64. **Hoeveel tijd zit er gemiddeld per keer tussen de momenten van inzet? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen één en twee uur
- Tussen de twee en drie uur
- Meer dan drie uur

65. **Tegen welke ziektes is de kip eenmalig gevaccineerd? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Ziekte van Marek
- Salmonella Enteritidis
- Coccidiose
- Infectieuze Bursitis/Gumboro
- Infectieuze Bronchitis
- Infectieuze Larynchotracheïtis
- Ziekte van Newcastle
- Aviaire Rhinotracheïtis
- Aviaire Encephalomvelitis
- Egg drop syndrom
- De kip is ingeënt, maar ik weet niet waartegen
- Geen van alle
- Weet ik niet

66. **Worden er preventieve maatregelen getroffen tegen bloedluis? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Nee
- Hygiënemaatregelen
- Kieren dicht smeren
- Antibloedluis-zitstokken
- Vettige substanties aanbrengen op plekken die bloedluizen moeten passeren

67. Wordt de kip ontvlooid? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja, preventief
 Ja, als vlooiën geconstateerd zijn
 Nee

68. Wordt de kip ontwormd? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja, preventief
 Ja, als wormen geconstateerd zijn
 Nee

69. Dit waren de vragen over kippen *

Markeer slechts één ovaal.

- Verder *Ga naar vraag 6.*

Vragen over cavia's

De volgende vragen gaan over de cavia als klastier bij u op school.

70. Hoe vaak wordt het drinkwater verversd? *

Markeer slechts één ovaal.

- Meerdere keren per dag
 Dagelijks
 Om de dag
 Wekelijks
 Als het water bijna op is

71. Wat voor voer krijgt de cavia? *Dit is zonder snacks en snoepjes *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Gemengde muesli
 Korrels/biks
 Groente
 Fruit
 Vitamine C tablet
 Vitamine C druppels
 Hooi
 Anders: _____

72. Indien de cavia hooi krijgt, hoe vaak word dit bijgevuld?

Markeer slechts één ovaal.

- Meerdere keren per dag
- Dagelijks
- Om de dag
- Wekelijks
- Als het hooi bijna op is

73. Hoe groot is het verblijf van de cavia? *

Markeer slechts één ovaal.

- Kleiner dan 100x50x45 cm
- Tussen 100x50x45 cm en 120x60x50 cm
- Tussen 120x60x50 cm en 140x70x50 cm
- Groter dan 140x70x50cm

74. Wat voor bodembedekking heeft het verblijf? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Geen
- Zaagsel
- Stro
- Hennepvezel
- Vlas
- Fleece
- Kranten
- Houtkorrel
- Anders: _____

75. Verblijft de cavia binnen of buiten? *

Markeer slechts één ovaal.

- Binnen
- Buiten
- Anders: _____

76. Hoe vaak wordt het verblijf verschoond? *

Markeer slechts één ovaal.

- Dagelijks
- Om de dag
- Wekelijks
- Anders: _____

77. Hoeveel cavia's zitten er in een verblijf? *

Markeer slechts één ovaal.

- Een
 Twee
 Meer dan twee

78. Wordt de cavia met andere diersoorten gehuisvest? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

79. Wat voor extra's staan in het verblijf? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Huisje
 Verhoogd uitkijkpunt
 Speeltje
 Knaagsteen
 Blokjes hout
 Hangmat
 Theemuts
 Anders: _____

80. Waar wordt de cavia voor ingezet? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Leesdier
 Om te knuffelen
 Om te verzorgen
 Anders: _____

81. Hoe lang wordt de cavia per keer achtereenvolgens ingezet? *

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
 Tussen de 15 en 30 minuten
 Tussen de 30 en 45 minuten
 Tussen de 45 en 60 minuten
 Tussen de één en twee uur
 Tussen de twee en drie uur
 Meer dan drie uur

82. **Hoeveel tijd zit er gemiddeld per keer tussen de momenten van inzet op een dag? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen de één en twee uur
- Tussen de twee en drie uur
- Meer dan drie uur

83. **Knaagt de cavia wel eens aan de tralies of aan andere delen van het hok? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
- Nee

84. **Komt de cavia wel eens angstig of gestrest op u over? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Nee
- Ja, soms
- Ja, vaak

85. **Wordt de cavia ontvlooid? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja, preventief
- Ja, als vlooiën geconstateerd zijn
- Nee

86. **Wordt de cavia ontwormd? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja, preventief
- Ja, als wormen geconstateerd zijn
- Nee

87. **Dit waren de vragen over cavia's ***

Markeer slechts één ovaal.

- Verder *Ga naar vraag 7.*

Vragen over schildpadden

De volgende vragen gaan over de schildpad als kladier bij u op school.

88. Hoe vaak wordt het drinkwater verversd? *

Markeer slechts één ovaal.

- Meerdere keren per dag
- Dagelijks
- Om de dag
- Wekelijks
- Als het water bijna op is

89. Wat voor voer krijgt de schildpad? Snacks en snoepjes worden niet meegerekend *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Groenten
- Fruit
- Insecten
- Meelwormen
- Anders: _____

90. Waar verblijft de schildpad? *

Markeer slechts één ovaal.

- In een terrarium
- In een buitenverblijf
- Anders: _____

91. Hoe groot is het verblijf? *

Markeer slechts één ovaal.

- Kleiner dan 2m²
- Tussen de 2m² en 4m²
- Tussen de 4m² en 6m²
- Tussen de 6m² en 8m²
- Groter dan 8m²

92. Heeft u een land- of waterschildpad? *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Landschildpad
- Waterschildpad

93. Hoeveel schildpadden zitten er in een verblijf? *

Markeer slechts één ovaal.

- Een
- Twee
- Meer dan twee

94. **Word de schildpad met andere diersoorten gehuisvest ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

95. **Wat voor extra's staan in het verblijf? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Zand
 Zwemwater
 UV-lamp
 Filterpomp
 Verhoging
 Hout
 Stenen
 Anders: _____

96. **Welke temperatuur heeft het verblijf? Graag antwoorden in graden Celsius. ***

97. **Welke temperatuur heeft het zwemwater in verblijf? Graag antwoorden in graden Celsius. ***

98. **Hoe vaak wordt het verblijf schoongemaakt? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Dagelijks
 Om de dag
 Wekelijks
 Om de week
 Anders: _____

99. **Waar wordt de schildpad voor ingezet? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Leesdier
 Om te knuffelen
 Om te verzorgen
 Anders: _____

100. **Hoe lang wordt de schildpad per keer achtereenvolgens ingezet? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen de één en twee uur
- Tussen de twee en drie uur
- Meer dan drie uur

101. **Hoeveel tijd zit er gemiddeld per keer tussen de momenten van inzet op een dag? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen de één en twee uur
- Tussen de twee en drie uur
- Meer dan drie uur

102. **Dit waren de vragen over schildpadden ***

Markeer slechts één ovaal.

- Verder *Ga naar vraag 8.*

Vragen over hamsters

De volgende vragen gaan over de hamster als klasdier bij u op school.

103. **Hoe vaak wordt het drinkwater ververs? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Meerdere keren per dag
- Dagelijks
- Om de dag
- Wekelijks
- Als het water bijna op is

104. **Wat voor voer krijgt de hamster? *Dit is zonder snacks en snoepjes ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Biks
- Gemengde muesli
- Groente
- Fruit
- Ei
- Hooi
- Meelwormen
- Anders: _____

105. **Welke hamstersoorten zitten in het verblijf? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Russische dwerghamster
- Siberische dwerghamster
- Campbelli dwerghamster
- Roborovski dwerghamster
- Chinese dwerghamster
- Syrische hamster / goudhamster

106. **Hoeveel hamsters zitten er in een verblijf? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Een
- Twee
- Meer dan twee

107. **Word de hamster met andere diersoorten gehuisvest? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
- Nee

108. **Hoe groot is het verblijf van de hamster? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Kleiner dan 40x30x30 cm
- Tussen 40x30x30 cm en 60x40x30 cm
- Tussen 60x40x30 cm en 70x50x50 cm
- Groter dan 70x50x50cm

109. **Wat voor bodembedekking heeft het verblijf? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Zaagsel
- Stro
- Houtkorrel
- Kranten
- Hennepvezel
- Fleece
- Anders: _____

110. **Wat is de diepte van de bodembedekking? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 5 cm
- Tussen de 5 en 15 cm
- Tussen de 15 en 25 cm
- Meer dan 25 cm

111. **Wat voor extra's staan in het verblijf? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Huisje
- Nestmateriaal
- Zandbad
- Looprad
- Buizen en/of tunnels
- Anders: _____

112. **Waar wordt de hamster voor ingezet? ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Leesdier
- Om te knuffelen
- Om te verzorgen
- Anders: _____

113. **Hoe lang wordt de hamster per keer achtereenvolgens ingezet? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen de één en twee uur
- Tussen de twee en drie uur
- Meer dan drie uur

114. **Hoeveel tijd zit er gemiddeld per keer tussen de momenten van inzet op een dag? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder dan 15 minuten
- Tussen de 15 en 30 minuten
- Tussen de 30 en 45 minuten
- Tussen de 45 en 60 minuten
- Tussen de één en twee uur
- Tussen de twee en drie uur
- Meer dan drie uur

115. **Dit waren de vragen over hamsters ***

Markeer slechts één ovaal.

- Verder *Ga naar vraag 116.*

Algemene vragen

De volgende vragen gaan over de mensen die voor de dieren zorgen en met de dieren in aanraking komen. Gelieve de vragen zo compleet mogelijk te beantwoorden.

Voorbeeld 1: Wie zorgt er voor de klasdieren op lesdagen? Leerlingen en docent van de klas.

Voorbeeld 2: Wie is verantwoordelijk voor de klasdieren op weekenden en tijdens vakanties? De coördinator dierinterventies van school.

116. **Wie zorgt er voor de klasdieren op lesdagen? ***

117. **Wie is verantwoordelijk voor de klasdieren op lesdagen? ***

118. **Wie zorgt er voor de klasdieren in weekenden en tijdens vakanties? ***

119. **Wie is verantwoordelijk voor de klasdieren in weekenden en tijdens vakanties? ***

120. **Heeft de verantwoordelijke voor het dier een opleiding/cursus gevolgd over het dier in de klas? Zo ja, welke opleiding/cursus? ***

121. **Zijn er andere mensen die een opleiding/cursus hebben gevolgd over het dier in de klas? Zo ja, welke functie heeft deze persoon met betrekking tot het dier in de klas? ***

122. **Zijn de kinderen voorbereid op de komst van een dier in de klas? ***

Markeer slechts één ovaal.

Ja

Nee

123. **Indien hiervoor ja geantwoord, op welke manier zijn de kinderen voorbereid?**

124. **Dit waren de algemene vragen ***

Markeer slechts één ovaal.

Verder *Ga naar vraag 125.*

Afsluiting

Hieronder is de gelegenheid om uw contactgegevens achter te laten, zodat wij contact met u kunnen opnemen over een bezoek aan de school. Tijdens dit bezoek zouden wij graag de dieren ontmoeten en bekijken, evenals een interview houden met u of een van uw collega's die met de dieren in de klas werkt.

Verder is er nog ruimte voor opmerkingen over de enquête.

125. **Ruimte voor contactgegevens [naam school, naam contactpersoon, telefoonnummer en/of email], indien wij langs mogen komen.**

126. **Ruimte voor opmerkingen.**

Einde

Bedankt voor het invullen van de enquête. Wij wensen u nog een fijne dag!

Bijlage III. Herinneringsmail enquête
Geachte leerkracht en/of schoolleider,

Onlangs heeft u een e-mail gehad met het verzoek een enquête in te vullen over scholen die gebruik maken van dieren op het primair onderwijs in Nederland. Indien u deze enquête al heeft ingevuld, hartelijk bedankt! U kunt deze e-mail als niet verzonden beschouwen.

Indien u dieren op school heeft en deze enquête nog niet heeft ingevuld, willen wij u vriendelijk vragen dit alsnog te doen. Het invullen duurt ongeveer tussen de 5 à 15 minuten, afhankelijk van het aantal diersoorten dat er op school zijn. Door het invullen van de enquête kunt u ons helpen om een beeld te krijgen van hoe de dieren op school gehouden worden. De gegevens worden anoniem verwerkt. Om een goed beeld te krijgen van de Nederlandse situatie van klasdieren op het primair onderwijs is uw bijdrage van belang.

De enquête is tot 5 juli in te vullen.

Link naar de enquête: <https://forms.gle/XdxKwRdJAo3L3VB86>

Alvast bedankt voor uw tijd en medewerking.

Met vriendelijke groet,

Elora van Dijk
Yonne Stroot

Bijlage IV. Enquêtevragen gescoord

Vragen over het konijn

Welfare Quality	Enquête vraag	Antwoorden voor voldoende
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	Hoe vaak wordt het water ververst en/of aangevuld?	Meerdere keren per dag ; Dagelijks
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	Wat voor voer krijgt het konijn?	Biks, Hooi
<i>Afwezigheid van chronische honger/overvoeding + juiste samenstelling voeding</i>	Indien het konijn hooi krijgt, hoe vaak wordt dit bijgevoerd?	Meerdere keren per dag ; Dagelijks
<i>Bewegingsvrijheid</i>	Hoe groot is het verblijf van het konijn?	<i>Voor twee konijnen:</i> Tussen de 120x60x50cm en 140x70x50cm ; Groter dan 140x70x50cm <i>Meer dan twee:</i> Groter dan 140x70x50cm
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Wat voor bodembedekking heeft het verblijf?	Zaagsel/houtvezel ; Hennepvezel ; Houtsnippers
<i>Comfortabel klimaat</i>	Verblijft het konijn binnen of buiten?	Binnen ; Buiten
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Hoe vaak wordt het plashoekje/wc'tje verschoond?	Dagelijks ; Om de dag
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Hoe vaak wordt het hele verblijf verschoond?	Om de dag ; Eén keer per week
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	Hoeveel konijnen zitten in het verblijf?	Twee ; Meer dan twee
<i>Omgevingsverrijking</i>	Wat voor extra's staan in het verblijf?	<i>Minstens:</i> Huisje, een bak zand <i>Geschikte extra's:</i> Houten kratten ; Kartonnen doos ; Boomstronken ; Boomtakken ; Verhoging om op te zitten ; buizen
<i>Inzet</i>	Hoe lang wordt het konijn per keer achtereenvolgens ingezet?	Minder dan 15 minuten ; Tussen de 15 en 30 minuten ; Tussen de 30 en 45 minuten
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Wordt het konijn gevaccineerd?	Ja, maar ik weet niet welke ; Myxomatose ; VHS
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Wordt het konijn ontvlooid?	Ja, preventief
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Wordt het konijn ontwormd?	Ja, preventief

Vragen over de hond

Welfare Quality	Enquête vraag	Antwoorden voor voldoende
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	Wanneer heeft de hond toegang tot vers water?	Altijd
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	Wat voor voer krijgt de hond?	Droogvoer ; Natvoer
<i>Inzet</i>	Hoe lang wordt de hond per keer achtereenvolgens ingezet?	Minder dan 15 minuten ; Tussen de 15 en 30 minuten ; Tussen de 30 en 45 minuten
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Waar verblijft de hond op school als deze niet wordt ingezet?	In de klas in een bench; Buiten de klas in een bench; Los in de personeelsruimte; andere rustige plek in de school

<i>Bewegingsvrijheid</i>	Hoe vaak per dag wordt de hond uitgelaten als deze op school is?	Twee keer; Drie keer; Vier keer; Vaker dan vier keer
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Welke vaccinaties worden bijgehouden?	Ja, maar ik weet niet welke; DHP; Kennelhoest; Ziekte van Weil; Rabiës
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Wordt de hond ontvlooid?	Ja, preventief
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Wordt de hond ontwormd?	Ja, preventief

Vragen over vis

Welfare Quality	Enquête vraag	Antwoorden voor voldoende
<i>Bewegingsvrijheid</i>	Wat voor verblijf hebben de vissen?	<i>Goudvissen & sluiertaarten:</i> Aquarium van meer dan 80cm lang <i>Zoutwater:</i> 120cm ² per cm vis* <i>Koud water, zoetwater:</i> 75cm ² per cm vis* <i>Tropisch zoetwater:</i> 25 cm ² per cm vis*
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	Wat voor voer krijgen de vissen?	<i>Sluierstaart:</i> Korrels/granulaat <i>Bodembewoners:</i> Tabletten <i>Anderen soorten:</i> Vlokken; korrels/granulaat
<i>Bewegingsvrijheid</i>	Wat voor bodembedekking heeft het verblijf?	<i>Bodembewoners:</i> Zand <i>Anderen:</i> Grind; Kiezels; Zand
<i>Comfortabel klimaat, comfortabel liggen en rusten, afwezigheid van ziektes</i>	Hoe vaak wordt het verblijf schoongemaakt?	Wekelijks; Iedere twee weken
<i>Omgevingsverrijking</i>	Wat voor extra's heeft het verblijf?	<i>Minstens:</i> Planten, filterpomp,

* De gemiddelde lengte van de vissoorten die gehouden worden wordt genomen. Dit wordt opgezocht in een vissenencyclopedie (boek of website), zoals gdaquarium.nl of de Aquarium encyclopedie van J. Dawes. De soorten zijn gevraagd in de enquête.

Vragen over kip

Welfare Quality	Enquête vraag	Antwoorden voor voldoende
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	Hoe vaak wordt het water ververs/bijgevuld?	Meerdere keren per dag; Dagelijks
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	Wat voor voer krijgen de kippen?	Minstens: Pluimveekorrel of -meel, Maagkieszels
<i>Bewegingsvrijheid</i>	Hoe groot is het kippenverblijf?	<i>Per dier:</i> 1,5 m ²
<i>Expressie sociaal gedrag</i>	Hoeveel kippen en/of hanen zijn er op school in één verblijf?	Twee; Meer dan twee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Wat voor bodembedekking heeft het verblijf?	Zand; Zaagsel; Vlas; Gras
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Hoe vaak wordt het verblijf schoongemaakt?	Dagelijks; Om de dag; Wekelijks
<i>Positieve emotionele toestand, expressie van ander soortspecifiek gedrag</i>	Wat voor extra's worden aangeboden in het verblijf?	<i>Minstens:</i> Nachthok, Zandbad

<i>Inzet</i>	Hoe lang wordt de kip per keer achtereenvolgens ingezet?	Minder dan 15 minuten ; Tussen de 15 en 30 minuten ; Tussen de 30 en 45 minuten
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Tegen welke ziektes is de kip gevaccineerd?	Ziekte van Marek; Salmonella Enteritidis; Coccidiose; Infectieuze Bursitis / Gumboro; Infectieuze Bronchitis; Ziekte van Newcastle; Infectieuze larynchotracheitis; Aviaire Rhinotracheitis; Aviaire Encephalomyelitis; Egg drop syndrome; De kip is ingeënt, maar ik weet niet waartegen
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Worden er preventieve maatregelen genomen tegen bloedluis?	<i>Minstens:</i> Kieren dicht smeren <i>Verder:</i> Hygiënemaatregelen, anti-bloedluis zitstokken, Vettige substanties aanbrengen
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Wordt de kip ontvlooid?	Ja, preventief
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Wordt de kip ontwormd?	Ja, preventief

Vragen over schildpad

Welfare Quality	Enquête vraag	Antwoorden voor voldoende
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	Hoe vaak wordt het drinkwater ververst/aangevuld?	Meerdere keren per dag; Dagelijks
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	Wat voor voer krijgt de schildpad?	<i>Waterschildpad:</i> (water)planten, groenten, Vlees/Vis/Insecten, Mineralensupplementen, Vitaminepreparaat <i>Landschildpad:</i> Schildpaddenvoer, groenten, mineralenpreparaat
<i>Bewegingsvrijheid</i>	Hoe groot is het verblijf?	<i>Waterschildpad:</i> Tussen de 2 m ² en 4 m ² ; Tussen de 4 m ² en 6 m ² ; Tussen de 6 m ² en 8 m ² ; Groter dan 8 m ² * <i>Landschildpad:</i> Tussen de 2 m ² en 4 m ² ; Tussen de 4 m ² en 6 m ² ; Tussen de 6 m ² en 8 m ² ; Groter dan 8 m ² *
<i>Expressie ander soortspecifiek gedrag, Positieve emotionele toestand</i>	Wat voor extra's staan in het verblijf?	<i>Waterschildpad:</i> UV-lamp, Filterpomp, Warmtelamp, Zwemwater, Landgedeelte/Zand/Verhoging/Stenen <i>Landschildpad:</i> UV-lamp, Filterpomp, Warmtelamp, Zand, Schuilplaats
<i>Comfortabel klimaat</i>	Welke temperatuur heeft het verblijf?	<i>Waterschildpad:</i> Tussen de 22° en 30° Celsius <i>Landschildpad:</i> 25° Celsius
<i>Comfortabel klimaat</i>	Welke temperatuur heeft het zwemwater in het verblijf?	<i>Waterschildpad:</i> Tussen de 18° en 22° Celsius

<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Hoe vaak wordt het verblijf schoongemaakt?	Om de dag; Wekelijks; Om de week
<i>Inzet</i>	Hoe lang wordt de schildpad per keer achtereenvolgens ingezet?	Minder dan 15 minuten ; Tussen de 15 en 30 minuten ; Tussen de 30 en 45 minuten

* De grote van het verblijf moet passen bij het aantal dieren

Vragen over cavia

Welfare Quality	Enquête vraag	Antwoorden voor voldoende
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	Hoe vaak wordt het drinkwater ververs/aangevuld?	Meerdere keren per dag; Dagelijks
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	Wat voor voer krijgt de cavia?	Biks, Hooi; vitamine C
<i>Juiste samenstelling voeding, Afwezigheid van chronische honger of overvoeding</i>	Hoe vaak wordt het hooi bijgevoerd?	Meerdere keren per dag; Dagelijks
<i>Bewegingsvrijheid</i>	Hoe groot is het verblijf van de cavia?	<i>Per dier: 50cmx26cm ruimte.</i> Tussen de 100x50x45 en 120x60x50cm; Tussen de 120x60x50 en 140x70x50cm; Groter dan 140x70x50cm
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Wat voor bodembedekking heeft het verblijf?	Zaagsel; Hennepvezel; Vlas; Fleece; Kranten; Houtkorrel
<i>Comfortabel klimaat</i>	Verblijft de cavia binnen of buiten?	Binnen; Buiten
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Hoe vaak wordt het verblijf verschoond?	Om de dag; Twee keer per week
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	Hoeveel cavia's zitten in een verblijf?	Twee; Meer dan twee
<i>Positieve emotionele toestand, Expressie ander soortspecifiek gedrag</i>	Wat voor extra's staan in het verblijf?	<i>Minstens:</i> Huisje <i>Geschikte extra's:</i> Verhoogd uitkijkpunt; Speeltje; Blokjes hout; Hangmat; Theemuts
<i>Inzet</i>	Hoe lang wordt de cavia per keer achtereenvolgens ingezet?	Minder dan 15 minuten ; Tussen de 15 en 30 minuten ; Tussen de 30 en 45 minuten
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Is de cavia ontvlooid?	Ja, preventief
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	Is de cavia ontvlooid?	Ja, preventief

Vragen over hamster

Welfare Quality	Enquête vraag	Antwoorden voor voldoende
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	Hoe vaak wordt het drinkwater ververs/aangevuld?	Meerdere keren per dag; Dagelijks
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	Wat voor voer krijgt de hamster?	Biks; Hooi of (wilgen)takken
<i>Expressie ander soortspecifiek gedrag</i>	Hoeveel hamsters zitten in een verblijf?	<i>Goudhamster & Chinese dwerghamster:</i> Eén
<i>Bewegingsvrijheid</i>	Hoe groot is het verblijf van de hamster?	Groter dan 70x50x50cm
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	Wat voor bodembedekking heeft het verblijf?	Zaagsel; Houtkorrel; Hennepvezel;

<i>Expressie ander soortspecifiek gedrag</i>	Wat is de diepte van de bodembedekking	Meer dan 25cm
<i>Expressie ander soortspecifiek gedrag</i>	Wat voor extra's staan in het verblijf?	<i>Minstens:</i> Looprad, Zandbad, Huisje, Nestmateriaal
<i>Inzet</i>	Hoe lang wordt de cavia per keer achtereenvolgens ingezet?	Minder dan 15 minuten ; Tussen de 15 en 30 minuten ; Tussen de 30 en 45 minuten

Vragen algemeen

Welfare Quality	Enquête vraag	Antwoorden voor voldoende
<i>Inzet</i>	Heeft de verantwoordelijke voor het dier een opleiding/cursus gevolgd over het dier in de klas? Of Zijn er andere mensen die een opleiding/cursus hebben gevolgd over het dier in de klas?	<i>Minstens bij één:</i> Ja
<i>Inzet</i>	Zijn de kinderen voorbereid op de komst van een dier in de klas?	Ja

Bijlage V. Checklists

Konijn

Welfare Quality	Metten	Ja/nee
Goede voeding		
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is vers water aanwezig. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van chronische honger</i>	<ul style="list-style-type: none"> BCS: Heupbeenderen, ruggengraat en ribben zijn eenvoudig te voelen maar zijn afgerond, en het rompg gebied is vlak. 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Hooi en brok aanwezig in de goede verhoudingen. Hooi onbepaald en 20gr brok per kg lichaamsgewicht. Brok bij voorkeur in de vorm van biks. 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Geen blindedarm keutels aanwezig in hok. Dit duidt op onjuiste voeding. 	Ja / nee
Goede huisvesting		
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De konijnen worden niet van binnen naar buiten verplaatst en andersom (LICG, 2019) 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> Alle konijnen kunnen rechtop staan in het verblijf (ook op verhogingen) en heeft de ruimte om meer dan drie hupjes te maken achter elkaar. 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De konijnen hebben beschikking tot een (buiten)ren van tenminste 4 m². 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> De ondergrond bestaat uit een comfortabele, schone laag die graven toelaat, en 2x per week verschoond wordt. 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> Mogelijkheid tot schuilen aanwezig. 	Ja / nee
Goede gezondheid		
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De tanden zijn niet te lang of verticaal foutief geschaard. Ook zijn er geen uitgespuwde hooiproppen in het verblijf te vinden. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De konijnen zijn vrij van lichamelijke verwondingen toegebracht door soortgenoten en/of omgeving. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De konijnen hebben geen afwijkingen in de tred ontstaan door kneuzingen en/of breuken. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De vacht is schoon, aansluitend, vrij van afgebroken haren/kale plekken, glanzend en vrij van parasieten. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er zitten geen vliegen op (de achterhand van) het konijn en de achterhand is vrij van myasis. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De ogen, neus en vulva zijn allen vrij van uitvloeiingen. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes /Afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De konijnen worden 2x per jaar ingeënt tegen myxomatose en VHD. 	Ja / nee

<i>Afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De nagels zijn niet gescheurd, afgebroken, of zo lang dat ze onder de vacht uit steken. 	Ja / nee
Normaal gedrag		
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> De konijnen zitten minimaal per 2 gehuisvest. 	Ja / nee
<i>Expressie van ander soortspecifiek gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is geschikt materiaal aanwezig waar aan geknaagd kan worden. 	Ja / nee
<i>Positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> De konijnen vertonen positieve sociale interactie zoals onderlinge vachtverzorging, actief met elkaar of om elkaar heen lopen en spelgedrag. 	Ja / nee
<i>Positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er vinden geen negatieve sociale interacties plaats zoals vechten, trappen, achtervolgen, vluchten en bijten. 	Ja / nee
<i>Goede mens-dierrelatie</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er vinden geen reacties op mensen plaats als bevriezen, vluchten, paniekerig springen en rennen, stampen, bijten of trappen. 	Ja / nee
Overige opmerkingen: Denk aan: aanwezigheid scherpe randjes, drink en/of eet plek niet bereikbaar, en andere dingen die opvallen.		

Hond

Welfare Quality	Metten	Ja/nee
Goede voeding		
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is vers water aanwezig 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van chronische honger</i>	<ul style="list-style-type: none"> BCS: De ribben zijn voelbaar en bedekt met een normale vetlaag. De taille is achter de ribben van boven zichtbaar. En de buik is opgetrokken gezien vanaf de zijkant. (Diergeneeskundig Centrum, sd) 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het eten van de hond wordt op kamertemperatuur aan de hond gegeven. 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het hondenvoer heeft geen botjes of rauw varkensvlees. 	Ja / nee
Goede huisvesting		
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De rustplek van de hond staat op een plek waar hij de kamer kan overzien en niet op de tocht staat. 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hond krijgt genoeg aandacht en beweging van zijn eigenaar. 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hond wordt minstens drie keer per dag uitgelaten. (Beeztees, 2017) 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hond heeft een eigen plek waarnaar hij zich kan terugtrekken, zoals een mand, kussen of bench. 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er worden spelvormen aangeboden aan de hond zoals balspelletjes of trekspelletjes. 	Ja / nee

<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Spelvoorwerpen zoals flostouwen of takken bevatten geen splinters en losse of scherpe onderdelen 	Ja / nee
Goede gezondheid		
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De vacht van de hond is gezond, afhankelijk aan wat voor het hondenras gezond is (vb: ruwe /zachte vacht). 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De hond heeft kale plekken in de vacht en/of wondjes, korstjes, rode plekken of veel schilfers op de huid 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De hond kan soepel bewegen zonder tekenen van pijn. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Het gebit van de hond ziet er schoon uit en sluit goed op elkaar aan. Ook stinkt de hond niet uit de bek. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De ogen van de hond zijn schoon en helder, en het oogwit is daadwerkelijk wit en niet rood. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De ontlasting van de hond is gezond, niet te dun, te bleek of heeft een vreemde kleur. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De hond wordt jaarlijks ingeënt tegen de ziekte van Weil en elke drie jaar tegen Hondenziekte, HCC en Parvo. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De nagels raken de grond niet aan bij normaal staan. Er wordt geknipt wanneer nodig. 	Ja / nee
Normaal gedrag		
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De hond krijgt voldoende aandacht en heeft de mogelijkheid sociaal gedrag te vertonen met zijn groepsgenoten. 	Ja / nee
<i>Expressie van ander soortspecifiek gedrag/positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De hond kan zijn energie voldoende kwijt in wandelingen, spel en training. 	Ja / nee
<i>Positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De hond is goed gesocialiseerd en schrikt niet overal van. 	Ja / nee
<i>Goede mens-dierrelatie</i>	<ul style="list-style-type: none"> • De hond vertoont geen ongewenst gedrag bij het omgaan met volwassenen, kinderen en onbekenden. 	Ja / nee
Overige opmerkingen: Denk aan: aanwezigheid scherpe randjes, drink en/of eet plek niet bereikbaar, en andere dingen die opvallen.		

Vis

Welfare Quality	Metten	Ja/nee
Goede voeding		
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> • N.v.t. 	
<i>Afwezigheid van chronische honger</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Vissen worden elke 1-2 dagen gevoerd (Pets Place, 2017) 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van chronische honger</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Eventuele bodemvissen hebben óók toegang tot het voer (gezien het voer hen het laatst bereikt) of er worden tabletten gevoerd die meteen naar de bodem zinken (LICG, 2019). 	Ja / nee

<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De vissen krijgen voer wat past bij de soort (Pets Place, 2017). 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hoeveelheid voer die wordt gegeven is zoveel als ze in 5 minuten opeten. Daarna moet alles op zijn (Pets Place, 2017). 	Ja / nee
Goede huisvesting		
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De watertemperatuur past bij de vissoort(en) (LICG, 2019) 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De pH-waarde van een zoetwateraquarium ligt rond de 7. De pH-waarde van een zoutwateraquarium ligt rond de 8.3. De pH-waarden van een vijver ligt tussen de 7 en 8.5. (Velda, 2018) 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De nitrietwaarde van een vijver, een zoet- en zoutwateraquarium ligt niet hoger dan 0.2mg/L (Velda, 2018). 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het nitraatgehalte van een vijver, een zoet- en zoutwateraquarium ligt niet hoger dan 25 mg/L (Velda, 2018) 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kH-waarde (carbonaathardheid) van een vijver ligt tussen de 6 en 8 °DH (Velda, 2018). De kH-waarde van een zoetwateraquarium ligt ongeveer op 4 °DH (Pets Place, 2017). De kH-waarden van een zoutwateraquarium ligt tussen de 8 en 10 °DH (van Agtmael, 2007). 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De gH-waarde (algemene hardheid) van een vijver, een zoet- en zoutwateraquarium ligt tussen de 8 en 12 °DH (Velda, 2018). 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De Cl waarde ligt tussen de 0 en 0.02 mg/L voor vijvers en zoet- en zoutwateraquaria (Terra Collinaria, 2016). 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is een filterpomp aanwezig in aquaria (LICG, 2019). 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Iedere twee weken wordt een tiende tot een derde van het aquariumwater ververs (LICG, 2019). 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De vissen zijn niet gehuivest in een vissenkomp (Sophia Vereniging, 2019) 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De wateroppervlakte per centimeter vislengte (zonder staart) is minstens: <ul style="list-style-type: none"> Zoutwatervissen (tropisch en koudwater): 120 cm². Zoetwatervissen (koudwater): 75 cm². Zoetwatervissen (tropisch): 25 cm². (Werkman, Deel 2. De aankoop en opvang van nieuwe vissen, 2007) 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> Bodembedekking bestaat uit grind of zand. Grind bevat geen scherpe randjes en is niet wit of licht van kleur. De 	Ja / nee

	bodembedekking is zand bij aanwezigheid van vissoorten die graag wroeten. (LICG, 2019)	
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> Aquaria hebben minstens één wand die niet doorzichtig is (LICG, 2019). 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er zijn planten aanwezig in het aquarium of in de vijver (Pets Place, 2018). 	Ja / nee
Goede gezondheid		
<i>Afwezigheid van verwondingen/afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De vissen hebben een schone, gave huid (LICG, 2019). 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van verwondingen/afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De vinnen van de vissen zijn niet rafelig of samengeknepen (LICG, 2019). 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De manier van zwemmen is niet ongecoördineerd of afwijkend (LICG, 2019). 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er wordt niet gevestigd in vijvers (Sneddon, Braithwaite, & Gentle, 2003) 	Ja / nee
Normaal gedrag		
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> De vissen zijn met soortgenoten gehuisvest in de juiste verhouding (guppy's zitten bijvoorbeeld met meer vrouwtjes dan mannetjes gehuisvest en niet andersom (LICG, 2019)). Solitaire/agressieve vissen zoals de mannelijke betta/kempvis, worden niet met mannelijke soortgenoten gehuisvest (LICG, 2019). 	Ja / nee
<i>Expressie van ander soortspecifiek gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> De vijver/het aquarium is ingericht zodat het past bij het gedrag van de vissoorten die erin zijn gehuisvest (LICG, 2019). 	Ja / nee
<i>Positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> De vissen vertonen geen constante agressie en/of jagen elkaar niet op (LICG, 2019). 	Ja / nee
<i>Goede mens-dierrelatie</i>	<ul style="list-style-type: none"> N.v.t. 	
Overige opmerkingen: Denk aan: aanwezigheid scherpe randjes, drink en/of eet plek niet bereikbaar, en andere dingen die opvallen.		

Kip

Welfare Quality	Metten	Ja/nee
Goede voeding		
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is vers drinkwater aanwezig, in een drinkbak op een verhoging in de schaduw. Een hangende drinkklok werkt ook. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is de mogelijkheid om de drinkbak te verwarmen bij vorst. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van chronische honger</i>	<ul style="list-style-type: none"> BCS: Bij het aanvoelen zit op het borstbeen een beperkte hoeveelheid vlees en het achterlijf is niet te vol. Als het borstbeen te scherp aanvoelt is de kip te mager. 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Maximaal 10% van de totale voeding bestaat uit graanmengsel. 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De grootte van de korrels voer zijn passend voor de grootte van de kip. 	Ja / nee

<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er zijn maagkiezels aanwezig voor de kippen, zodat zij het voedsel beter kunnen verteren. Dit kan gemengd zijn met grit of in een apart bakje worden aangeboden. 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kip krijgt als basisvoer pluimveekorrel of -meel, aangevuld met graan en groenvoer als bijvoer. Een kip met baard en/of kuif heeft geen pluimveemeel om pikken van soortgenoten te voorkomen. 	Ja / nee
Goede huisvesting		
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf staat in de schaduw en in de luwte met voldoende ventilatie. De toegang van het nachthok staat op 20cm tot 60cm hoogte om tocht van de grond te voorkomen. 	ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De binnenkant van het nachthok is afgewerkt met (plaat)materiaal en gewit met witkalk om bloedluis tegen te gaan. 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De bodembedekking absorbeert goed en is niet te stoffig. Geschikt bodemmateriaal is bijv. zaagsel, vlas, hennepstro, koolzaadstro of gehakseld stro. 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf heeft <u>geen</u> TI-verlichting. 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het kippenhok bestaat uit een nachthok en een buiten ren, waarbij beide secties 24/7 bereikbaar zijn voor de dieren. 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De minimale afmetingen voor het verblijf zijn voor een krielras 0,75 vierkante meter (0,5 m² nachthok en 1m² ren) per dier, en voor een middelgroot ras 1,5 vierkante meter (0,25 m² nachthok en 0,5 m² ren) per dier. 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De toegang naar het nachthok heeft een loopplank met om de 10cm een dwarslatje. 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De legnesten staan allemaal op dezelfde hoogte van ong. 10-40cm van de grond in een donkere hoek van het nachthok. Een hen kan zich in ieder geval in het legnest omdraaien (30x30x40cm). De bovenkant is open of voorzien van een schuin dak, zodat kippen er geen ontlasting op deponeren of het als slaapplaats gaan gebruiken. 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid/comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> De zitstokken staan 30 cm van de wand en op 30-40cm afstand uit elkaar. 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> In het nachthok zijn zitstokken aanwezig, rechthoekig tot ovaal van vorm, waarbij het breedste vlak boven ligt. De stokken buigen niet door en zijn 4cm breed voor krielkippen of 7cm voor zware kippen. 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> De zitstokken in het nachthok zitten allemaal op gelijke hoogte en zitten tussen de 15cm (kortpotig of zwaar) en 80cm (lichte rassen die redelijk vliegen) hoog, afhankelijk van het ras. 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> De ren is overdekt en indien er geen harde bodem is, is de ren wat verhoogd t.o.v. het terrein er omheen. Op een harde ondergrond is tenminste 20cm schoon zand aanwezig op de ondergrond. 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kippen hebben de mogelijkheid tot zandbaden in een bak met schoon wit zand op een zonnige plek in de ren. De rand is 	Ja / nee

	ongeveer 20cm hoog en de minstens 55x55cm voor kleine rassen en 100x100cm voor grote kippen.	
Goede gezondheid		
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kip heeft geen vuilwitte droge korsten tussen de schubben van de poten. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van verwondingen / Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kip heeft heldere drogen ogen en een glanzend verenkleed. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kip is niet vermagerd, lusteloos, zit met opgezette veren en/of heeft diarree. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kip heeft geen last van neusuitvloeiingen, niezen, rochelen en ademt niet met de snavel open. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De nagels worden regelmatig gecontroleerd en indien nodig bijgeknipt op een manier die zo min mogelijk stress geeft. 	Ja / nee
Normaal gedrag		
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kippen worden samen gehouden met een groep van uitsluitend hennen of minstens twee hennen en één haan. 	Ja / nee
<i>Expressie van ander soortspecifiek gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kip zoekt naar voedsel waarbij zij de grond los te krabben en onderzoeken met de snavel. 	Ja / nee
<i>Expressie van ander soortspecifiek gedrag/positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kip neemt een stofbad 	Ja / nee
<i>Goede mens-dierrelatie</i>	<ul style="list-style-type: none"> De kip laat geen hevige schrikreactie of agressie zien bij aanwezigheid van de mens 	Ja / nee
Overige opmerkingen: Denk aan: aanwezigheid scherpe randjes, drink en/of eet plek niet bereikbaar, en andere dingen die opvallen.		

Schildpad

Welfare Quality	Meten	Ja/nee
Goede voeding waterschildpad		
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is vers drinkwater aanwezig 	
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad krijgt gevarieerd eten van schildpadvoer vlees, groente, vis en/of waterplanten 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpadden krijgen niet alleen schildpadvoer, maar ook groentes 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Bij vers voer wordt een per week een mineralensupplement en een vitaminepreparaat gegeven 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van chronische honger of overvoeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De dijen puilen niet uit het schild als de poten ingetrokken zijn 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van chronische honger of overvoeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad wordt gevoerd in het zwemwater, om goed te kunnen slikken 	Ja / nee
Goede huisvesting waterschildpad		
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De temperatuur van het zwemwater is overdag tussen de 18° en 22° Celsius 	ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De temperatuur van het zwemwater is 's nachts tussen de 15° en 20° Celsius 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De luchttemperatuur is minstens net zo warm als het water. 	Ja / nee

<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De luchttemperatuur loopt op, waarbij de warmste waarde tussen de 30° en 35° Celsius zit. 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf heeft een warmtelamp én een UV-B-lamp die tien tot veertien uur per dag aan staan 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad kan zich niet branden aan de lampen 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf staat niet op de tocht 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf is minstens 150cm x 50cm x 50cm voor een paartje schildpadden. Voor ieder extra dier moet het verblijf 20% langer worden 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad kan zich in het water omdraaien. De waterdiepte is minimaal anderhalf keer de breedte van het schild van de grootste schildpad 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het landgedeelte is ongeveer een kwart van het verblijf 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad kan makkelijk het landgedeelte op komen 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het landgedeelte is goed droog 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het landgedeelte heeft geen scherpe randen 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het watergedeelte heeft geen bodembedekking of zand op de bodem 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> Voor vrouwtjes die eieren kunnen leggen is er een plek zijn op het land gedeelte waar de schildpad zijn eieren in kan leggen. Deze plek is zo diep als dat het dier lang is en niet te droog 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> Als het verblijf verrijking heeft, is dit gepaste verrijking waarbij het dier zichzelf niet kan verwonden 	Ja / nee
Goede gezondheid waterschildpad		
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad heeft een gave huid en een schild zonder beschadigingen 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad is actief, heeft een schone neus, heldere ogen en zwemt goed en horizontaal. Ook is het schild vrij van schimmels en stank. 	Ja / nee
Normaal gedrag waterschildpad		
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpadden reageren op trillingen en raken elkaar aan om te communiceren 	Ja / nee
<i>Expressie ander soortspecifiek gedrag/ Positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad ligt te zonnen op het land 	Ja / nee
<i>Goede mens-dier relatie</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad heeft geen hevige schrikreactie en/of agressie naar de mens 	Ja / nee
Overige opmerkingen: Denk aan: aanwezigheid scherpe randjes, drink en/of eet plek niet bereikbaar, en andere dingen die opvallen.		

--

Welfare Quality	Meten	Ja/nee
Goede voeding landschildpad		
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is vers water aanwezig 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> De waterbak wordt minstens dagelijks schoongemaakt, gezien schildpadden het fijn vinden om te baden en/of te poepen in het water 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van chronische honger</i>	<ul style="list-style-type: none"> BCS: De bovenkant van het hoofd van de schildpad is vlak en de ogen/de "sagittale kuif" steekt niet uit. Ook is er geen vet vast te pakken achter de voorpoten van de schildpad en zijn er geen grote hoeveelheden vet te zien aan de nek 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het voer wordt aangeboden op een voerplateau 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad krijgt geen fruit gevoerd 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad krijgt naast schildpadden voer uit de dierspeciaalzaak ook verse vezelrijke groenten, zoals witlof, andijvie en paardenbloemblad 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het voer wordt rijkelijk bestrooid met een mineralenpreparaat of de schildpadden krijgen sepiaschelpen en/of eierschalen zodat het dier voldoende calcium krijgt 	Ja / nee
Goede huisvesting landschildpad		
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De temperatuur in het verblijf is overdag rond de 25°C en 's nachts rond 20°C 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is een warmtespot aanwezig met een temperatuur tussen de 35°C en 40°C 	ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is een UV-lamp aanwezig direct naast de warmtelamp. De lamp wordt minstens elke zes maanden vervangen 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf is tochtvrij 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Als de schildpad in winterslaap gaat wordt de temperatuur constant gehouden als het dier slaapt, en wordt het dier binnen op een koele plek gehouden. De temperatuur komt niet onder het vriespunt 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad wordt tijdens de winterslaap in een krat of kist gehouden met genoeg isolatiemateriaal, en het dier wordt regelmatig gecontroleerd of hij niet voortijdig wakker is geworden 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De minimale afmeting is vijf vierkante meter voor een paartje schildpadden en tien vierkante meter voor meer dieren 	Ja / nee

<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De omheining van het buitenverblijf is minstens 50cm ingegraven, boven de grond minstens twee keer zo hoog als de lengte van het schild en glad aan de bovenkant 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf heeft een geschikte licht vochtige bodembedekking, zoals gras en kokosvezelsubstraat. Houtsnippen en zand zijn ongeschikt in verband met verstikkingsgevaar 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is vochtig bodemsubstraat aanwezig waarin het vrouwtje haar eieren kan leggen 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpadden die buiten worden gehouden in de zomermaanden hebben een schuilhuisje met warmtelamp die staat in de zon 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het is niet mogelijk dat de schildpad kan verdrinken in de waterbak 	Ja / nee
Goede gezondheid landschildpad		
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad heeft geen verwondingen aan de huid of aan het schild 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad toont geen moeilijkheden met bewegen 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad heeft een schone neus en bek 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad heeft een zachte ontlasting en een gezonde eetlust 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> 	Ja / nee
Normaal gedrag landschildpad		
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad wordt gehouden in een kleine groep van een man met enkele vrouwen 	Ja / nee
<i>Expressie van ander soortspecifiek gedrag /Positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad zonnebaadt in de ochtend 	Ja / nee
<i>Expressie van ander soortspecifiek gedrag/Positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad is overdag bezig met graven, klimmen en zoeken naar voedsel 	Ja / nee
<i>Goede mens-dierrelatie</i>	<ul style="list-style-type: none"> De schildpad heeft geen hevige schrikreactie en/of agressie naar de mens 	Ja / nee
Overige opmerkingen: Denk aan: aanwezigheid scherpe randjes, drink en/of eet plek niet bereikbaar, en andere dingen die opvallen.		

Cavia

Welfare Quality	Meten	Ja/nee
Goede voeding		
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is vers water aanwezig. 	Ja / nee

<i>Vrij van chronische honger</i>	<ul style="list-style-type: none"> BCS: de ribben zijn niet zichtbaar en niet afzonderlijk voelbaar. De gehele ribbenkast moet wel voelbaar zijn, evenals de ruggengraat en het bekken. Vanaf boven is de borst smaller dan de heupen, en de buik hangt niet op de grond wanneer de cavia staat. 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Hooi is onbeperkt aanwezig. 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Brok bestaat uit pellets die vitamine C bevatten. Anders dienen de cavia's dagelijks een vitamine C tablet en/of voldoende groenvoer te krijgen. 	Ja / nee
Goede huisvesting		
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De bodembedekking is schoon, zacht en bij voorkeur stofvrij, zoals hennepvezel, papier/karton en kleden. 	Ja / nee
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf staat niet in de directe zon en niet op de tocht. 	
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf voor 2 cavia's is minstens 120cm bij 50cm. Per extra dier komt daar de helft van deze oppervlakte bij. 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> De bodembedekking bestaat uit zacht materiaal, anders dan stro. 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is hetzelfde aantal schuilplaatsen aanwezig als het aantal cavia's. 	Ja / nee
Goede gezondheid		
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De voetzolen zijn vrij van wondjes en niet rood of gezwollen. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van verwondingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De tanden zijn niet te lang of scheef afgesleten. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De vacht is egaal, glanzend en vrij van kale plekken en/of afgebroken haren door parasieten en/of soortgenoten. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De neus, ogen, oren en vulva zijn schoon. 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ongemak door ingrepen of handelingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> De lengte van de nagels houdt op vlak na het bloedvat. 	Ja / nee
Normaal gedrag		
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> De cavia's zijn gehuisvest in een groep van minimaal 2 dieren. 	Ja / nee
<i>Expressie van ander soortspecifiek gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is geschikt knaagmateriaal aanwezig. 	Ja / nee
<i>Positieve emotionele toestand/expressie van sociaal gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> Er is geen agressie onderling. 	Ja / nee
<i>Goede mens-dierrelatie</i>	<ul style="list-style-type: none"> De cavia's kunnen schrikken maar vertonen geen agressiviteit naar de mens. 	Ja / nee
Overige opmerkingen: Denk aan: aanwezigheid scherpe randjes, drink en/of eet plek niet bereikbaar, en andere dingen die opvallen.		

Hamster

Welfare Quality	Meten	Ja/nee
Goede voeding		
<i>Afwezigheid van langdurige dorst</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster heeft toegang tot onbeperkt vers water 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van chronische honger</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het dier krijgt 10-12 gram voer per dag. Dit is per hamster 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> Hamster moeten hun tanden slijten en hiervoor worden takken van bijvoorbeeld een wilg en/of noten aangeboden 	Ja / nee
<i>Juiste samenstelling voeding</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster krijgt compleet voer in de vorm van biks, in plaats van gemengd voer 	Ja / nee
Goede huisvesting		
<i>Comfortabel klimaat</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamsterkooi staat op een plek waar het overdag rustig is en staat niet in de directe zon of vlakbij een geluidsbox of televisie 	ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het hamsterverblijf is minstens 70x50cm en voor een goudhamster minstens 100x50cm 	
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster heeft de mogelijkheid om te graven 	Ja / nee
<i>Bewegingsvrijheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het strooisel is minstens 15cm diep. 40-50cm is ideaal 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster heeft minimaal één donkere schuilplaats 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf heeft een geschikte bodembedekking, op basis van maïs, houtpulp, karton, hennep of katoenzaadvezel. Zaagsel is ook goed als het <u>niet</u> van naaldhout is 	Ja / nee
<i>Comfortabel liggen en rusten</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster heeft geschikt nestmateriaal zoals hooi, toiletpaper of tissue 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster heeft een gesloten looprad in het verblijf tot zijn beschikking waarin hij niet met kromme rug loopt 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hoek van de kooi waar de hamster zijn behoefte doet heeft een plat laag bakje met een absorberende, niet klompvormende bedekking 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamsters hebben de mogelijkheid om in chinchillazand een zandbad te nemen 	Ja / nee
<i>Omgevingsverrijking</i>	<ul style="list-style-type: none"> Het verblijf heeft tunnels, buizen en wisselend speelgoed om verveling tegen te gaan 	Ja / nee
Goede gezondheid		
<i>Afwezigheid van verwondingen/ Afwegigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster bijt niet. Bijten is vaak een teken van ziekte of pijn 	Ja / nee

<i>Afwezigheid van verwondingen/ Afwezigheid van ziektes</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster heeft een glanzende vacht en een levendige uitstraling. De oogjes zijn helder en droog en nagels niet te lang en het dier ademt regelmatig 	Ja / nee
<i>Afwezigheid van ongemak door ingrepen en handelingen</i>	<ul style="list-style-type: none"> 	
Normaal gedrag		
<i>Expressie van sociaal gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> Syrische hamsters en Chinese dwerghamsters worden solitair gehouden (LICG, 2019). De andere hamstersoorten mogen samen of alleen gehouden worden 	Ja / nee
<i>Expressie van ander soortspecifiek gedrag</i>	<ul style="list-style-type: none"> Hamsters hebben de behoefte veel te bewegen en zij kunnen van tijd tot tijd in een speelren 	Ja / nee
<i>Positieve emotionele toestand</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster laat geen teken zien van stereotiep gedrag, als rondjes lopen in het hok of tralie knagen 	Ja / nee
<i>Goede mens-dierrelatie</i>	<ul style="list-style-type: none"> De hamster toont geen hevige schrikreactie of agressie bij mensen 	Ja / nee
Overige opmerkingen: Denk aan: aanwezigheid scherpe randjes, drink en/of eet plek niet bereikbaar, en andere dingen die opvallen.		

Bijlage VI. Gecodeerde interviews

Fragmenten interview 1	Open coderen	Axiaal coderen
"Wat doen ze goed, ze vragen van mogen wij hem aaien."	Vragen voor aaien	Positief effect
"Deden ze in het begin natuurlijk wel, als een magneet hè, zo op zo'n kleine puppy."	Als pup meteen aaien	Negatief effect
"...ze laten hem met rust als ik langs loop."	Niet aan de hond bij langs lopen	Positief effect
"Je moet wel gewoon oppassen, zeker met hele kleintjes..."	Letten op leerlingen bij de hond	Positief effect
"...bij een kleutergroep liggen allerlei spulletjes op de grond...rekening mee te houden en daar houden de kinderen ook rekening mee."	Rekening houden met omgeving	Positief effect
"Ik hou gewoon goed zijn veiligheid in de gaten."	Veiligheid in de gaten houden	Positief effect
"Het is nu twee jaar en het is nog niet gebeurd (dat iemand aan de hond trekt)..."	Geen fysiek ongemak	Positief effect
"...dat weten ze allemaal, als je hem aait, moet je met de vleug mee aaien."	Aairichting	Positief effect
"Knelpunten heb ik niet."	Geen knelpunten	Positief effect
"Ze weten ook hij mag niet alleen door de school lopen, dus zij hoeven niet bang te zijn dat ze hem opeens tegen komen."	Hond niet alleen door school	Positief effect
"Heel leuk. Ja heel leuk gaan de kinderen met de hond om."	Kinderen leuk met hond	Positief effect
"En wat ik zie is dat hij heel relaxt is..."	Ontspannen hond	Positief effect
"Dus hierachter mijn bureau kan hij zich terugtrekken als hij wil, dan ziet niemand hem."	Eigen plek om te rusten	Positief effect
"En ik hou goed zijn lichaamstaal in de gaten."	Lichaamstaal hond in de gaten	Positief effect
"Ja, ik heb eerst de Dog Assisted Interventions... Pet for Care de VIDA cursus... puppy cursus. En ik heb BTA...een gehoorzaamheidscursus."	Cursussen van de hond	Positief effect

Fragmenten interview 2	Open coderen	Axiaal coderen
"Nou als zij bijvoorbeeld het water gaan verschonen, zo'n fles, dan hangen ze hem op en dan gaan zij er mee spuiten. Naar het dier toe. En dat is toch wel een soort van spelletje denk ze, maar dan is het bij mij gelijk klaar."	Niet leuk spelen	Negatief effect
"... iedere dag naar buiten komen om voor ze te zorgen en de eieren willen zoeken en ja, eigenlijk gewoon heel lief zijn met aaien en eten willen geven."	Iedere dag dieren willen verzorgen	Positief effect
"Dus knelpunten zijn, je moet het gewoon goed uitleggen en blijven benoemen."	Blijven benoemen dieren omgang	Positief effect

" En kinderen zijn daar zo makkelijk in en vaak ook al liefdevol naar dieren toe."	Kinderen liefdevol naar de dieren	Positief effect
"De dieren schrikken nog wel eens. De kinderen kunnen nog wel eens schreeuwen buiten, maar dat is niet de bedoeling."	Dieren schrikken door kinderen	Negatief effect
"De konijnen lopen gewoon weg als ze het niet willen... Dat zeg ik ook altijd heel duidelijk... maar als ze niet willen dan lopen ze weg."	Vrijheid weg te lopen dieren	Positief effect
"...ja vooral dat ene konijn is heel erg op eten en als je die dan eten geeft dan komen ze gelijk naar je toe rennen."	Komt bij je voor eten	Positief effect

Fragmenten interview 3	Open coderen	Axiaal coderen
"Dus kinderen die hier graag buiten willen zijn en met de dieren iets willen doen, ze willen verzorgen of we hebben nu kuikentjes dus dan vinden ze het leuk om te knuffelen. Ja dan komen ze 's middags weer een keer binnen wandelen van "ow mogen we bij de schapen in de wei?" en dan gaan ze de schapen aaien."	"Kinderen kiezen zelf naar de dieren te gaan"	Positief effect
"Ja dan komen ze 's middags weer een keer binnen wandelen van "ow mogen we bij de schapen in de wei?" en dan gaan ze de schapen aaien. En andere lopen weer rond van wie moet er nog eten hebben, en dan gaan ze die voeren. Dus naja, soms loopt er eens een leerling binnen van "hey die eendenvijver mag wel weer eens schoongemaakt worden, zullen wij dat es even doen?" "	Verschillende activiteiten	Positief effect
"Ja ik doe gewoon mijn ding en de kinderen kunnen binnen lopen van wat ben je aan het doen, kan ik je helpen? En dan helpen ze bijvoorbeeld mee om een hok te verschonen, ..."	Zelf vragen om te helpen	Positief effect
"Dus dat kan ik ze dan ook hier niet echt toe verplichten ofzo, maar ik leg wel altijd uit van "ow een varkentje zou ook wel leuk zijn" of "kunnen we geen pony's houden hier?" en dan leg ik ze uit van wat ze allemaal aan zorg nodig hebben en dat elk dier wat je erbij neemt is extra werk, ..."	"Uitleggen extra verzorging bij meer dieren"	Positief effect
"Dan zeg ik bijvoorbeeld van laat maar zien dat jij die verantwoordelijkheid kan nemen, maar vaak haken ze binnen twee weken al af."	Na korte tijd wat anders dan dieren	Negatief effect
"Er wordt soms weken niet naar omgekeken. En dan sta jij er als enige voor? Ja, en dan dagen achter elkaar."	Kinderen niet vast bij de dieren	Negatief effect
"... het is nu even klaar, kom vanmiddag maar weer even terug want he. Ze hebben ook gewoon even hun rust nodig. "	Pauze inlassen voor dier	Positief effect
"En als je ze dan bijvoorbeeld leert van wat zijn signalen dat ze iets bijvoorbeeld niet fijn vinden, dan moet je ze misschien weer neerzetten."	Leren diersignalen	Positief effect
"En we hebben echt wel hele makke schapen dus die zijn gewoon heel goed gewend aan mensen. Dus die vinden dat ook gewoon fijn. Dat doen we dan wel eens."	Letten op dieren, goed tam	Positief effect
"Naja sommige zijn echt heel, meteen heel lief en respectvol naar het dier toe."	Meteen goed omgaan	Positief effect

" En andere moet je dat echt leren van hey maar als je hem zo wild oppakt dan vindt ie het niet fijn, dat kun je beter zus en zo doen. Ook leren van je moet eerst een beetje het vertrouwen winnen, ..."	Leren lief te zijn	Positief effect
"En wat je wel ziet dat kinderen meteen in de liefde stand gaan bij die dieren, ..."	Allemaal lief naar de dieren	Positief effect
"Ja die weten wel beter hoe ze er mee om moeten gaan, kinderen die thuis ook dieren hebben. Maar je ziet bijvoorbeeld ook weer, kinderen hebben thuis konijnen die bijvoorbeeld ook weer heel knuffelbaar zijn en die denken ik pak hier ook wel even een konijntje op. Dat doe ik wel even."	Huisdieren thuis	Negatief effect
"Dus een van de cavia's die is heel bang, die hebben we van een andere kinderboerderij. Die begint te trillen dan, dus die pakken we niet zo vaak op."	Bange cavia niet oppakken	Positief effect
"Het ligt er wel aan wie, die zijn daar wel heel gevoelig voor ofzo. Van bij een te druk kind dan schieten ze al gauw weer weg. En ja als je die op pakt dan wurmen ze zich weer los."	Vluchtgedrag bij te druk kind	Negatief effect
"Dan liggen ze helemaal te slapen bij de kinderen. Of ze hebben een kleedje en dan kruipen ze bij de kinderen onder de benen en dan liggen ze helemaal languit te slapen."	Slapen naast kinderen	Positief effect
"En de schaapjes die komen echt naar je toe en die vinden het dan heel fijn om over hun kop geaaid te worden en die kunnen echt tegen je aan gaan hangen."	Schappen zoeken contact	Positief effect
"Dus er zijn wel dieren die het echt wel gezellig vinden. Vooral de schappen vinden het heel leuk als er mensen bij zijn."	Schappen vinden mensen leuk	Positief effect

Fragment	Open coderen	Axiaal coderen
"Heel lief, heel aandoenlijk en het biedt ook een rustmoment voor hen zelf."	Rustmoment voor kinderen	Positief effect
"Ja, ze zijn echt heel blij als ze er is en duiken echt letterlijk met hun hele gezicht erin, dus ja."	Kinderen duiken op konijn	Negatief effect
"En Boink vindt dat volgens mij zelf ook heel prettig, want ze wordt vrij rustig ja, van hun."	Konijn rustig van kinderen	Positief effect
"Dit meisje had wel in het begin dat ze heel hard duwde, maar dat vindt ze niet fijn. Dat had ze zelf niet in de gaten, want het was wat aftasten van hoe moet je aaien in het begin, maar nu letten andere leerlingen er ook op."	Konijn hard duwen	Negatief effect
"En het is juist meer dat ze vaak te lang en te veel knuffelen, dat ik ze er af moet halen."	Te lang knuffelen	Negatief effect
"Nah, ik zie voornamelijk als zij hem aait 's morgens vroeg, bij Ilse, dan gaat ze helemaal tegen me aan liggen. En dan krijgt ze, ik weet niet wat dat is, weten jullie misschien, bolle ogen. Nou dan is ze helemaal ooeeee, dat ze dat helemaal lekker vindt, maar ik... In het begin kreeg ze hele bolle ogen en denk ik okey."	Bolle ogen bij aaien	Negatief effect
"Maar het grappig is, ..., dan kroop ze helemaal, en als zij hem aait leunt ze helemaal tegen me aan. Wordt ze echt... Nee alleen dat duwen dat vond ze in het begin niet zo leuk. Maar dan merk je ook dat wil ze niet."	Leunen bij aaien	Negatief effect

"Maar niet dat ze hem aan de oren trekken of dat gebeurt... bij deze in ieder geval niet."	Niet trekken aan konijn	Positief effect
"En vaak als ik hem op pak, zeiden ze in het begin ook van dat is zielig. Dan zeg ik van ja maar een konijn moet je bij aan het vel tillen, en dan pak ik hem meestal onder d'r kont, en dat is niet zielig, dat hoort zo."	Hanteren bij nekvel	Negatief effect

Fragmenten interview 5	Open coderen	Axiaal coderen
"Wat we vooral mee willen geven is niet achter de dieren aan, dan gaan ze juist van je af. Hoe rustiger jij bent hoe meer kans je hebt om met dieren kennis te maken."	Educatie kinderen omgang dier	Positief effect
"En ze leren wat verantwoordelijkheid is voor een dier. Als wij niet voor ze zorgen dan gaan ze dood."	Kinderen leren verantwoordelijkheid	Positief effect
"Dat ga je ook zien, ik heb ze nu bewust nog even binnen gehouden dat de kinderen er makkelijk bij kunnen. Want anders wordt het toch, vind ik, dat jagen."	Opjagen bij loslopen dieren	Negatief effect
"Als je die los laat lopen hebben ze alle ruimte, krijg je ze niet zo makkelijk te pakken, maar als je gaat zitten dan komen ze naar je toe."	Niet opdringen aan dieren	Positief effect
"En als ik zorg dat ze binnen zijn dan komen ze over je heen en kan je ze, slapen ze bij je."	Dieren slapen bij kinderen	Positief effect
"En hoe vindt u dat de kinderen om gaan met de dieren als ze bij de boerderij zijn? 99,9% met respect. Ja? Ja, absoluut. Absoluut."	Respect voor dieren	Positief effect
"We hebben een keer gehad dat ze met flesjes water gingen gooien. Voor hun een ogenschijnlijk onschuldig iets, waardoor de dieren heel veel stress hadden."	Flesjes water gooien	Negatief effect
"De dieren die het leuk vinden zie ik, bijvoorbeeld een paar kippen die gewoon in slaap vallen als ze op schoot zitten."	Kippen slapen op schoot	Positief effect
"Als een kip weg wil heeft ie er op dat moment geen zin in, geldt voor alle dieren, en dan zeg ik tegen de kinderen "die heeft nu geen zin. Laat hem maar lopen."	Dieren ruimte geven	Positief effect
"... bij de cavia's zeg ik het ook bij de kinderen, die zijn van zichzelf heel schuw. Dus als die van jouw schoot eten dat is voor mij het ultieme beeld dat ze zich ontspannen en prettig bij je voelen. Dat is voor de kinderen dus ook echt van "hij eet bij mij!" "	Cavia's eten uit schoot	Positief effect
"En bij de lammetjes ook, als ze binnen zijn in een veilige omgeving en ze liggen bij je vallen ze ook gewoon in slaap. Of ze lopen om je heen en ze knabbelen aan je. Als een beest weg wil dan ja, dan gaat ie."	Dieren ruimte geven	Positief effect

Fragment interview 6	Open coderen	Axiaal coderen
"In ieder geval alle mentoren, of alle groepen hebben een keer per week, hebben die verzorging van de dieren en dat doen wij dan altijd onder begeleiding."	Altijd begeleiding	Positief effect

"En tot nu toe is het dat willen dat de kinderen zelf ze gaan verzorgen. Wij hebben dus een begeleidende taak daarin."	Kinderen zelf verzorgen	Positief effect
"... wat zijn de behoeften van een konijn zegmaar. Dat is het gene waar wij vooral mee bezig zijn. Om ze dat aan te leren."	Behoeften aanleren	Positief effect
"Op een gegeven moment hebben we maar bakjes ingesteld. Heb ik zelf afgemeten van dit bakje is de dagelijkse hoeveelheid voor de konijnen. Dan met toch een beetje sturen, maar ze hebben het wel eerst zelf moeten onderzoeken"	Voeren met bakjes	Positief effect
"Dan kan je ook even kijken of alles goed gegaan is. Om dat ook een beetje te waarborgen. En de kinderen die voelen zich ook wel daar verantwoordelijk voor. Dat ze, dat de konijnen dan terug het hok in moeten"	Controle of het goed gaat	Positief effect
"Er zijn kinderen die zijn van huis uit gewoon al gewend om met dieren om te gaan, dat merk je, en die hebben daar gewoon wat meer... die gaan er wat voorzichtiger mee om."	Al huisdieren	Positief effect
"En er zijn ook mensen of kinderen die het leuk vinden om kunstjes met ze te gaan doen en dat soort dingen en dat is niet de bedoeling natuurlijk."	Kunstjes	Negatief effect
"Daarom is er bij ons de keuze, we hadden voorheen ook wel dat ze alleen bij de dieren waren, maar dat we dat ook nu ietsje meer onder begeleiding doen. Omdat we toch gewoon merken van de een kan het wel en de ander kan het niet."	Kinderen alleen bij de dieren	Negatief effect
"Ze mogen alles doen, ze kunnen alles onderzoeken, maar je doet het wel op een veilige manier, op een goede manier. Dus dat geldt natuurlijk ook voor konijnen. Dat je ze niet aan de pootjes optilt ofzo haha."	"Hoe onderzoeken op goede manier"	Positief effect
"..., iemand die best netjes een konijn optilt, maar als hij dan gaat spartelen en je schrikt en dan zo doet *wilde armbewegingen* ja dan geef je zo'n konijn wel vliegles. Dus niet alleen het oppakken maar ook wat komt er na."	Konijn weg gooien per ongeluk	Negatief effect
"Dat ze naar de kinderen toe huppelt, dus dat is zeker een teken dat ze het wel fijn vinden."	Zelf naar kinderen toe	Positief effect
"Ze weten heel goed wanneer het eind van de dag is. Dat ze hun hokje in gaan."	Vrij hok in te gaan	Positief effect
"...nu is het gewoon zo dat de kinderen op een boomstam kunnen gaan zitten en dan kan een konijn bij hun komen."	Zelf naar kinderen toe	Positief effect

Fragmenten interview 7	Open coderen	Axiaal coderen
"Het eerste thema gaat vaak over dat gebied, zo leren ze ook over alle dieren en de verzorging daarvan."	Educatie kinderen over dieren	Positief effect
"Hoe vindt u eigenlijk dat de kinderen omgaan met de dieren? Eigenlijk vanaf het begin moment gewoon meteen goed."	Goede omgang met dieren	Positief effect
"We hebben dan wel de experts daarin in school rondlopen of een ouder die- de wijngaardslak, een van de ouders heeft wijngaardslakken geregeld, dus die kunnen we benaderen als er dingen zijn."	Dieren experts	Positief effect

"Dus er zijn niet echt knelpunten dat ze een keer aan de staart trekken? Nee, nee helemaal niet."	Geen dieren pesten	Positief effect
"En we vinden ook altijd mensen waarbij de beestjes in de vakantie mee naartoe kunnen."	Dieren vakantie goed verzorgd	Positief effect
"Naja dat hadden met die gerbils zegmaar. Dat was zo'n punt dan hadden wij er eentje die werd echt helemaal, dat was dus degene die overleed, die was door de ander helemaal kapotgebeten. En toen zag je dit is zielig dit kan niet."	Geen goede match tussen dieren	Negatief effect
"Zo hebben we wel eens vaker dat je bijvoorbeeld in ene baard alg hebt, maar dat hoort er natuurlijk bij. Het is gewoon kijken hoe je het op dat moment het beste op kan lossen."	Baardalg in aquarium	Negatief effect

Fragmenten interview 8	Open coderen	Axiaal coderen
"...over het algemeen goed. Er worden weinig- we zien nog wel eens kinderen aan de buitenkant van het hek slaan, maar eigenlijk doen onze kinderen dat niet."	Niet slaan op de hokken	Positief effect
"...wij gaan ook mee he hok in als leerkracht en dat geeft eigenlijk al een soort voorbeeld en zij volgen dat."	Voorbeeld voor kinderen	Positief effect
"Naja kleuters gaan ze niet echt aaien."	Kleintjes niet aaien	Positief effect
"Ze komen wel. Het is niet zo dat ze dan gelijk achter in het hok zitten van oh help er lopen hier mensen."	Dieren komen vrijwillig	Positief effect
"En natuurlijk schrikken ze ook wel eens of dan willen ze juist niet komen of wat dan ook, dat heb je ook."	Vrij om weg te gaan	Positief effect

Fragmenten interview 9	Open coderen	Axiaal coderen
"De dieren worden ingezet voor de kinderen om te leren dat ze dieren goedmoeten verzorgen en wat hun behoeftes zijn."	Educatie kinderen over dieren	Positief effect
"...als Lou er is want ze weten dat ze dan rustig moeten doen en dan zijn ze ook altijd meteen rustig. Wat ze ook leren van de hond is dat als zij rustig doen dat hij ook rustig wordt, dus ze leren heel erg zelf te reflecteren op hun eigen gedrag eigenlijk."	Kinderen rustig bij hond	Positief effect
"Nou, wij letten er erg op dat ze er echt goed voor zorgen. Dus het moet wel fijn zijn voor de dieren. Hij (de hond) is altijd bij mij hier dus ik kan goed zien wat ze doen."	Toezicht op hond met kinderen	Positief effect
"Dat wil zeggen, hij moet wel even rustig kunnen liggen zonder dat er een kind bij is als hij dat wil."	Hond ruimte geven	Positief effect
"... zijn er wel eens knelpunten, bijvoorbeeld dat een kind een keer aan een staart trekt of per ongeluk ruw is? Um nee, met hem nog niet maar dat komt ook omdat ik zodra ze binnen komen, en ze zijn voor het eerst hier, al vertel wat ze moeten doen."	Geen dier plagen	Positief effect
"Nou de vissen die planten zichzelf nogal snel voort, dus dat is een beetje een knelpunt haha. Maar dat lost zich ook wel weer op, want guppy's eten elkaar ook op volgens mij."	Risico op overbevolking en inteelt	Negatief effect

"Altijd wel begeleiding? Ja."	Altijd begeleiding bij omgang dier	Positief effect
"Bijvoorbeeld dat ze nooit tegen de vissenkom aantikken ofzo. Nee, dat zitten ze niet. Ze doen er ook voorzichtig mee. Ook toen we nog een salamander hadden. Die houden ze ook voorzichtig vast en die gaat in een emmertje."	Voorzichtig met dieren	Positief effect
"dit is natuurlijk ook de bibliotheek dus er lopen veel kinderen in en uit, en soms gaat hij dan daar liggen en dan wil hij denk ik even rust. Zo interpreteer ik dat tenminste. Maar dat doet hij zelf en volgens mij gaat dat wel goed."	Dier ruimte geven	Positief effect
"...zie je dan ook dat het dier het juist prettig vindt dat hij met de kinderen bezig of niet? Hij (de hond) wel. Hij is dol op mensen."	Positieve interactie met mensen	Positief effect
"Je ziet het ook als een kind binnen komt dan gaat hij heel hard kwispelen en als hij een kind echt al een beetje kent pakt hij zijn speelgoed hond en dan gaat ie een beetje zo van geluidjes maken van hier ben ik."	Positieve interactie met mensen	Positief effect
"Ik ben ook nu met hem aan het trainen want ik zit op een- ik heb hem nog niet zo lang- dus op zo'n training zegmaar, en dan moet hij naast mij lopen."	Hond krijgt training	Positief effect
"Toen liep hij heel vrolijk zo de klas in, in plaats van met mij mee. Dus hij is echt dol op kinderen."	Hond vind kinderen leuk	Positief effect
"En ze zijn goed met kinderen, dat jullie hem daarom hebben geselecteerd? Ja, ja. Heel social en slim."	Geselecteerd op passend karakter	Positief effect
"Geen gekke- zoals die honden met een platte snuit dat ze van die... Geen ademsproblemen enzo. Ja, het is een degelijke hond zegmaar. Haha, ja, gewoon gezond. Precies."	Geen erfelijke aandoeningen	Positief effect